ЖИВОТОПИС

Сара Ивошевић-Вукелић

ОД ЈАГЕТИЋА ДО ПИТСБУРГА

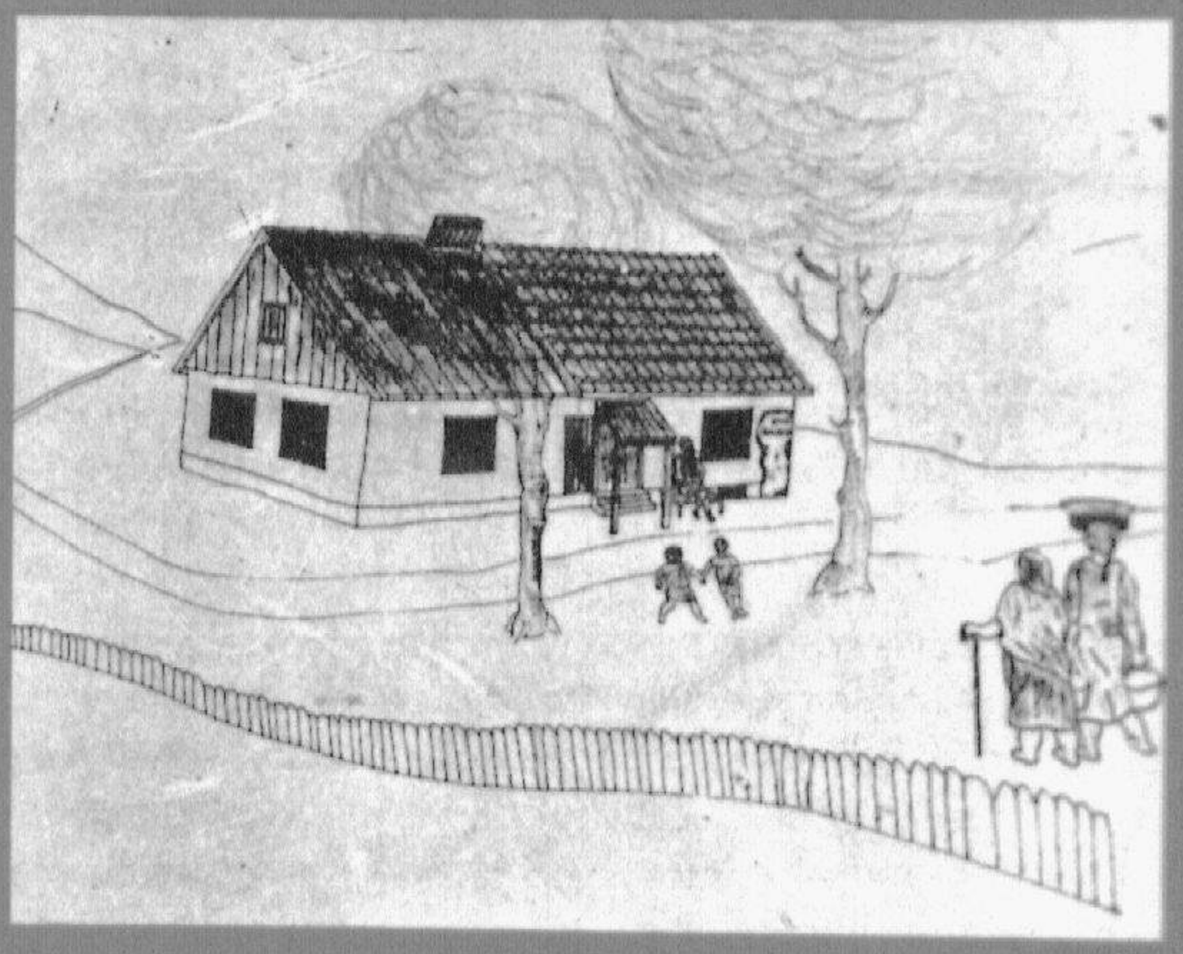

Београд 1992.

Сара Ивошевић-Вукелић
ОД ЈАГЕТИЋА ДО ПИТСБУРГА

Реч је о личној исповести жене која је кроз свој седамдесетогодишњи живот проживела два различита света: на почетку овога века, у брдима залеђа Велике Капеле, између Кордуна и Лике живот патријархални, сиротињски, где недостају елементарни услови опстанка, и где је за њих борба сурова, углавном с природом, и други — онај богати, пословни живот, од двадесетих година наовамо у развијеној северноамеричкој Пенсилванији, односно њеном Питсбургу, где пословни свет „говори све светске језике", где има доста људи из ауторкиног родног краја, старог завичаја, и где је борба такође сурова, али сада не више са природом већ са људима. И у оба та света ауторка се уклапала природно, и у једном и у другом енергично се борећи за опстанак, у сваком од њих на посебан начин за бољи породични и лични живот.

Библиотека Животопис
Књига 1

Српска академија наука и уметности
ИЗДАЊЕ ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
Библиотека Животопис књига 1

Директор
Никола Пантелић

Уредник
Душан Дрљача

Рецензенти
Бранко Ћупурдија
Драго Ћупић

Ликовна опрема
Миодраг Вартабедијан — Варта

САРА ВУКЕЛИЋ-ИВОШЕВИЋ

ОД ЈАГАТИЋА ДО ПИТСБУРГА

Издавач
Етнографски институт САНУ
Београд, 1992

Примљено на седници уредништва
Етнографског института САНУ, 2. децембра 1991.

Штампано уз учешће средстава
Вукове задужбине

БИБЛИОТЕКА ЖИВОТОПИС

Етнографски институт Српске академије наука и уметности покреће овом књигом Библиотеку Животопис у којој ће објављивати личне исповести, првенствено Срба у расејању.

Постоји више разлога за објављивање ове врсте дела научнопопуларног карактера. Најпре стога што се већ поодавно у етнолошким студијама испитаникова казивања у првом лицу обилато користе за проверу или поткрепљење испитивачевог става. Објављују се и целовите животне приче (life story) као саставни део значајнијих етнолошких истраживања. У настојању да се допре до истине успоставља се, тако, нужни склад између истраживачког „објективизирајућег“ и информаторовог субјективног саопштавања чињеница. Затим, садржајна животна прича је од посебне вредности кад је реч о ширим испитивањима наших људи у дијаспори. А добро је познато да је та проучавања тешко организовати из матице, прате их недоумице у погледу крајњег резултата, те су им животне приче неопходна и добродошла допуна. Разуме се да истраживаче не треба посебно упозоравати на опрез у коришћењу ове врсте извора, чија вредност се, осим у изношењу неких за испитиваче недокучивих података, понајвише огледа у потпунијем разумевању духа времена и средине на коју се исповест односи. Намера је Института да овом библиотеком подстакне писање животописа, а тиме објављивање, у целини и изводима, најбољих од тих рукописа.

Библиотека Животопис двоструко је комплементарна постојећим едицијама: Хроникама села, које је покренуо Одбор за село Српске академије наука и уметности, и посебним издањима Етнографског института са темом о Србима у расејању.

Следећа књига су сећања Србина из Румуније на детињство у селу Златици, а у припреми су животописи српског учитеља из Мађарске, исељеника-повратника из Америке и др.

ПРЕДГОВОР

Време када је освојен Запад и кад су се државе ујединиле у републику прешло је у историју. Тежња за померањем последње границе и јуриш пионира као да су ослабили. Међутим, све док људи трагају за идеалима и променом и све док их привлачи непознато, они ће бити пионири.

Почетком XX века били смо сведоци великог прилива таквих пионира — имиграната. Они су оставили извесност својих завичаја и отиснули се у неизвесност Сједињених Америчких Држава. Они су ризиковали своје здравље, породице и наслеђе за несигурну срећу у „новој земљи". Америка је *била* нова земља, земља пуна обећања за сиромашне класе. Можда су они који су остали у свом завичају припадали бољим класама и било је вероватније да би у хетерогености Америке изгубили свој статус; али имигранти, расељена лица, избеглице — сви су они носили огртач пионира.

Сара Вукелић Ивошевић била је такав пионир. Она се, као сасвим млада невеста, отиснула из тешког тежачког живота у неизвестан и тежак градски живот у непознатој земљи. Она је испољила храброст и дух неуобичајене за оно доба, а збуњујуће за данашње време. Њено порекло и дух дали су јој способност да се суочи са непознатим у новом свету. Она је имала особине пионира: марљивост, јаку веру, снажан дух и позитиван ум. Недостатке у образовању надокнадила је својом успешношћу. Захваљујући раду и јакој вери, постала је вероватно сасвим друкчија него што би била да није никад прешла океан.

Њена прича може послужити као пример оним женама које се упуштају у непознато и одговарају на изазове. Модерно доба развијене технологије, образовања и друштвених реформи увело је жене у ново царство промена. Породични живот и професионално усмерење открили су широки спектар потреба. Суштина Сарине повести је у комбинацијама храбрости, мотивације и усмерења.

Она је пионир, претходник, чији подвизи могу да осветле пут онима који је следе. Она је нашла онај бели свет.

Марта И. Лазаревић

У спомен мојој кћери Босанки

I

ПОРОДИЦА

Сара је рођена као Сара Вукелић, 1. марта 1912. године, у српском селу Јагатићима, срез Дрежница, у Хрватској. Срби су се настанили у Дрежници у XVII веку као један део кордуна, *прве линије одбране, која је требало да тај део Европе, тек преотет од Турака, штити од њихове даље најезде. Они су основали православну заједницу која је писала ћирилицом, али је дуго била окружена католицима који су се користили латиничним писмом и, иако Словени, идентификовали се са Аустро-Угарском Монархијом Франье Јосифа, чији су поданици били. Модерна држава Југославија настаће тек седам година касније.*

Године 1912. ни Франья Јосиф ни становништво Јагатића нису се много бавили једно другим иако је управо Гаврило Принцип започео први светски рат убиством Франца Фердинанда у Сарајеву. За Јагатићане велики спољни свет били су град Огулин — до кога се у оно време стизало за двадесет четири сата, а данас за четрдесет минута — и „Америка", Сједињене Америчке Државе и Канада, куда су многи мушкарци одлазили у жељи да се обогате. Већина се после неколико година враћала са пуно пара, одеће и добара, спремни да оно што су стекли уложе у газдинство или неки властити посао. И Сарин отац и стричеви такође су били извесно време у Америци, и не само што су се вратили са америчком одећом и опремом за домаћинство већ су, поред старе породичне куће из XVII века, која се налазила горе у брду, сазидали у близини по крај пута, и кућу у „америчком стилу", са одговарајућим намештајем и бамбусовим капцима.

Ова кућа која је имала гостионицу у приземљу и продавницу мешовите робе на првој од три етаже, била је власништво Сариног деде Саве и бабе Саре Вукелић, који су се убрајали међу најуспешније људе у Дрежници. Поседовали су такође и млин и стотине јутара обрадиве земље у малим, разбацаним парцелама. Лети се на земљи запошљавало двадесет до четрдесет људи, који су чешће радили за храну него за новац. Обоје старих су међу суседима важили за поштене, милосрдне људе и изгледа да им нико није завидео на богатству.

Сара се сећа:

— Моја породица била је утицајна у селу због успешности у раду. Они су куповали и продавали, градили и ширили се. Људи су желели да раде за њих јер су од њих могли да науче да зарађују, после чега су могли да се осамостале. Ево зашто су људи у мојој породици били поштовани: они су били отворени; они никада нису покушали да некога преваре. Ако се мој отац руковао приликом продаје, то је била свршена ствар, то је био уговор.

После рата Сарин деда је радио у одбору који је делио храну као помоћ породицама.

— Он је био на челу одбора. Мој деда није давао предност својој деци. Прво су други добијали. Било је 15.000 породица у Држеници. Требало је имати памети па знати шта урадити и како то урадити, баш као кад састављате кувар.

Сара се сећа свог деде као високог (преко метар и деведесет сантиметара), лепог и

— највеликодушнијег, најнежнијег деде, каквог би пожелело свако дете. Личио је на принца Алберта на кутијама за дуван. Сваки дан био је срећан ако сте га видели. Велико је задовољство сећати се једног таквог деде. То је драгоцено, нешто на шта се човек може ослонити у животу.

Кад би дошао у стару кућу, није знао које унуче прво да зграби. Сео би и покушао да нас све обухвати рукама. Ми смо се тискали око њега као јагњад. Стварно смо га волели и поштовали. Кад бисмо повели стоку горе, у ливаде, настојали смо свим силама да је вратимо дебелу и чисту јер смо знали да ће он нешто рећи ако тако не буде. Нисмо желели да нам каже ништа што би и њега и нас учинило несрећним.

Он се понашао заштитнички према женама у породици и није дозвољавао да оне раде у кафани. Обоје старих надгледало је породично имање: деда је водио рачуна о пољима, а баба о кућама, економским зградама и баштама.

Моја баба била је као принцеза. Била је веома строга особа и добро је управљала кућанством. Три пута дневно је постављала сто за четрдесетак људи у породици. Она је била и пословна жена; много је радила. Морала је да буде строга. Ја то знам. Мислим да сам наследила то од ње. Али сигурна сам да је имала златно срце. Хранила је људе; давала је људима; делила је са људима. И стварно знам да је била правична. Гомилу деце око себе није могла да пусти да се понашају необуздано. Ако је некоме била потребна помоћ, говорили су му: 'Иди Сари'.

Сара има мало успомена везаних за родитеље своје мајке, јер су они живели у другом селу и била је сасвим мала кад су умрли.

— Деда и баба по мајци били су веома богати за оно време. Куповали су земљу, имали су воћњаке и стоку какву нико није онда имао. Што год да су радили, знали су како то даураде.

У Јагатићима баба Сара је управљала свим финансијама што је постало проблем за Симу, Сариног оца, који је имао много кћери, чије је потребе требало задовољити. Пошто је у Југославији тада био обичај да родитељи држе синове на окупу што дуже могу, Симина породица и породица стрица Николе живеле су заједно у старој кући. Никола је имао шест синова и две кћери. Долазило је до сукоба кад год је Симо хтео нешто за својих пет кћери; његови синови могли су да прођу са мање празничних одела и није им био потребан мираз. Куповина за кућне потребе није била проблем, али за личне потребе новац је

требало узети из породичне благајне. На крају, породице су се против дедине воље поделиле, при чему је Симина породица остала у старој кући.

— Мој отац није добио део који му је припадао. То је била дедина кривица јер није желео да се отац отргне. Покушао је да му да мање не би ли га приволео да остане. Али ствари су се одвијале веома повољно за мог оца. Све му је успевало. Верујем — да је сејао на камену, опет би нешто изникло. Временом, проблеми су отклоњени и чланови породице су постали још ближи. Кад бисмо ми помогли стрини и стрицу, помогли би и они нама.

До неких сукоба је долазило вероватно и зато што је Симо осетио независност док је радио у Сједињеним Америчким Државама, пре него што се оженио Мартом. Он је радио у Питсбургу и другим великим градовима и вратио се у Дрежницу 1905. године да нађе младу. Као младић, Симо је био леп, амбициозан, вредан и шармантан. Имао је плаве очи, црвенкасту косу, риђу браду и бркове и волео је жене. Тако је дошло до тога да превари пријатеља да би могао да се удвара Марти Трбовић, што га је коштало пријатељства, али му је донело младу по његовом избору.

— Приликом неке црквене прославе Миле, очев пријатељ из америчких дана, загледао се у њу. На крају дана рекао је мом тати: „Стварно сам се заљубио у Мартy Трбовић". Мом оцу је такође била запала за око, али није хтео ништа да каже. „Сувише је млада за тебе". рекао је. „Можеш ти и боље". Онда је отпратио Милета целих двадесетак километара до куће да би био сигуран где је он, а затим се вратио пречицом преко брда и кроз шуме до куће моје мајке. Да би се осигурао, запросио је исте ноћи. Кад је Миле сазнао шта му је пријатељ урадио, постали су заувек непријатељи. Никада се нису помирили.

Миле се оженио и његова кћерка и ја биле смо добре другарице. Она је била шваља; она ми је сашила венчаницу и одећу за моје путовање у Америку. У то време њен отац је био на самрти и рекао ми је: „Оно што ми је твој отац урадио никад нисам заборавио". Умирао је... Говорио ми је: „Личиш на своју мајку". Мом тати је било жао

што је Миле све то тако примио. Али мој отац је тражио жену и никад не би допустио да му тај момак из другог села одведе девојку испред носа.

У једном тренутку замало није раскинуо веридбу. Моја мајка је седела на клупи испред куће, на месечини, са својим лепим момком, из добре породице, који се недавно вратио из Америке. Бака је позвала: „Уђи у кућу". Бака је знала да је она верена. „Добро, мама", одговорила је. Није ушла. Баба је поново позвала: „Марта хоћу да уђеш у кућу". „Одмах ћу, мама", одговорила је. Онда се бака појавила у спаваћици, са штапом. Зграбила је за њену лепу, црну, густу косу, завртнула је и утерала у кућу. Мој отац је завукао руке у џепове и пошао кући размишљајући: „Никад више нећу да је видим". Био је увређен. Није хтео више никад да се врати зато што ју је мајка утерала на тај начин. На крају је мислио: „Имала је право. Бринула се за кћер. Био сам млад, тек стигао у село после шест-седам година проведених у Америци. У томе је била ствар". Наша мама поступала је на исти начин. Допуштала нам је да останемо напољу док год се чула весела граја. Оног тренутка кад би се она утишала, она је почињала да броји. Морале смо стићи кући за пет минута. Ако не, тешко нама. Док год је чула гласове, у реду. Кад замукну пази се. Била је тачно иза тебе.

Симо је био шумар и био је омиљен. Понекад је узимао кратко одсуство од обавеза на имању.

— Кад би тата отишао понекад у варош с пријатељима, заборављао би да се врати кући на време. Кућа и газдинство намећу велике обавезе. Стоку треба нахранити и напојити. Један човек или двојица нису довољни да обаве тај посао. А моја мајка је била таква особа да је све што је њено, морало је да буде прво и најбоље: у кући, у штали, на имању, било где. Видела бих је како плаче. Отац се није много расправљао. Он се кикотао са нама, грлио нас и љубио, и говорио: „Доста, мама, превише причаш". Ствари су морале да се среде. Ни због чега другог се нису свађали. Али мамине сузе тешко су падале нама, деци. Ми бисмо чекали иза угла, а онда провиривали да видимо да ли је све у реду. Кад су разговарали, били смо срећни.

Сарина мајка је много радила јер је много људи зависило од ње. Кад Симо не би дошао кући, морала је да ради два или три пута више.

— То није могло да побољша мамино здравље или повећа снагу. Сећам се како је једном моја мама носила тежак терет, после кише, оклизнула се, пала и сломила чланак. Мислим да ми није било више од осам година. Одвезли су је на колима; пошли су рано ујутру и нису се вратили до ноћи. Лежала је у болници две или три недеље. Било је лето и било је много посла у пољу и баштама. Знам да је мој отац два пута — Бог благословио његову душу, он је био диван човек — отишао некуд у суботу увече и није се вратио до понедељка изјутра. Мама је за то чула касније, кад је изашла из болнице. То ју је страшно погодило и стално га је питала где је био. Он се смејао и није одговарао. Кад је већ био врло стар, ми смо га задиркивали: „Па, тата, кад је мама сломила ногу, камо си ишао?" „Ох, код пријатеља, ових-оних. Свака жаба у воду скаче". Он се само смејао. Без обзира на то да ли је тада нешто урадио или није, ми смо га увек задиркивали као да јесте. Никад није долазио кући пијан.

Кад би се отац вратио са својих ноћних одсуствовања, прво што би урадио било је да узме лампу и пође од детета до детета, покривајући нас и ушушкавајући нас. Невероватно. Моја мајка и он били су права спрега. Никада не би успели једно без другог. „Како год ти хоћеш, Марта'. „Како год ти хоћеш. Симо". Врло, врло добра спрега.

Чудно, не сећам се много ствари у вези са мамом. Питам о томе чак и своје сестре. Знам да ме је волела. Али како то да не могу да је се сећам као оца? Била је висока, наочита, са дубоким смеђим очима, са дугим црним плетеницама које је увијала као прстенове на врху главе. Знам да је била добра мајка, али не могу да се сетим појединости везаних за њу, можда зато што нам је отац посвећивао више пажње. Она је с нама била двадесет четири часа дневно. Превише је радила, баш као што и ја то чиним. Баш тако. Није имала много времена за децу. Имала је много посла у великој кући и око свега осталог. Стрина Симица налазила је понекад времена за нас. Ми, деца, сећамо се тога јер нам није била мајка. Чинила нам је, па као да смо имали две мајке.

Кад сам дошла у Америку, ту је живео човек коме се моја мајка допадала још као девојчурак. Кад је чуо да сам Мартина кћерка, дошао је из Чикага да ме види. Долазила сам улицом и, мада му нико није рекао да сам то ја, он је казао: „То је Марта. Јеси ли ти кћи Марте Трбовић? Од угла сам видео да си то ти."

Сара је била четврто Симино и Мартино дете. Две сестре и брат — Мара, Сока и Перо — били су старији, а брат и две сестре — Милан, Ранка и Нада — рођени су касније. Нада је рођена 1927, исте године кад и Сарин будући пасторак. Изван уже породице били су Симина четири брата и две сестре, од којих су неки живели у кући, и Мартина два брата и четири сестре, који су живели на другим странама и били мање присутни у Сарином животу.

Две године после Сариног рођења први светски рат обележио је крај срећном, стабилном раздобљу у историји породице. Симо је постао наредник, а Сарини стричеви Перо и Никола вероватно су били каплари. Само се Симо вратио из рата непромењен. Перо је преживео сам рат, али је погинуо од метка, вероватно случајног, док је још био у војсци; Сарина баба је трчала кроз село чупајући косу, изван себе од бола кад је чула ту вест. Перина жена Марта управо је тада очекивала бебу. Кад су бебу Даницу, која је касније била напуштена, крстили, њена колевка је била обложена црнином. Стриц Никола се вратио из рата са дубоким ожиљцима на души. Морао је да се скрива од козака у леденој води неколико дана, умазан крвљу другог војника и претварајући се да је мртав. Од куће је пошао као благ, весео човек, а вратио се као замишљен и груб, насилан и суров према својој деци. Сара га се страшно бојала. Само Даница, Перино сироче, могла је да из њега извуче нежност која је била својствена његовој природи пре рата. Уз то, породица је осиромашила у рату. Док су мушкарци били одсутни, војници који су пролазили, реквирирали су или покрали стоку, храну покућство које су могли да нађу. Мала Сара је чак сакрила своју спаваћицу у фиоку бојећи се да је војници не украду. На крају рата породица је морала да се суочи и са шпанском грозницом, другим болестима и глађу, уп-

раво док су покушавали да поново подигну имање и учине га ефикасним као некада.

— Ко побеђује у рату? Нико. Рат уништава домове, и људе, и бракове. Губе се толики животи. После другог светског рата моја стрина Симица потпуно се растројила. Она није осећала да је рат добијен јер је изгубила три сина, Мирка, Виту и Мишу. Говорила је: „Мислим да смо мек сој и увек нам се после извесног времена то враћа". Много пута после тог првог рата, док сам била девојчица, старе жене би седеле и говориле о времену какво је било пре рата, „кад је Бог ходао улицама", што је значило — добра времена. Мирази су били спремљени за девојке. Парови су на коњима одлазили у цркву на венчање. То су била добра времена.

Изгубила сам стрица Мишу. Изгубила сам и брата Перу у епидемији 1918. године. Гледала сам како те мале ковчеге износе из куће ... из комшијине куће изнето је шест ковчега. Остали су само син и отац.

Сећам се воћа на земљи. Био је октобар, роминьао је снег, гладовали смо. Нико није могао пружити воде болеснима јер су сви били болесни. Мој мали брат Перо и ја изашли смо да сакупимо шљиве; није било ничег другог за јело. Он је тек био пошао у школу. Ја сам била млађа од њега. Покупио је шљиве да их унесе у кућу. Осетио је да му је лоше. Почео је да крклја — људима се то дешава кад умиру — утрачо је у кућу, пао преко мајке и умро. Сећам се воћњака са којих опада лишће. Увек се каже да је то дивно време. Не за мене. Никада то нисам преболела. Целог лета и јесени неко је био болестан. Мојој баби и мом деди то је заиста тешко падало. Бака је плакала све време. Деда је ишао около и трудио се да нешто ради, али бака никад није то преболела. Са прозора спаваће собе моје мајке могла је да види гробље и дрвени крст на Перином гробу. Моја мајка је плакала кад год би се поменуло његово име.

Мало-помало породица се опет обогатила. Од велике помоћи породици и целој Дрежници било је отварање пилане. Тетка Сока је донела велики мираз свом мужу Душану Маравићу, који је он мудро искористио да започне не-

колико послова. Пилана, која је прорадила негде 1925, била је једно од првих његових предузећа. Маравићи су били у сталном успону током двадесетих и тридесетих година, куповали су велике комаде земље у Дрежници и отварали кафане у оближњим местима. Тетка Сока је била великодушна, спремна да нахрани пола места у време недаћа. Ипак, Сара се сећа да су одмах после великог рата деца седела око дрвеног стола са великом чинијом у средини и једном кашиком која је ишла од уста до уста.

Само су Симо и стриц Никола остали да обрађују земљу. Деда и баба су још увек управљали породичном благајном и Симо се толико бринуо због новца за своје кћери да је 1928. године отишао родитељима и затражио дозволу да сам користи део имања. Сава је толико био против дељења имања да је предложио поделу која очигледно није била правична. Симо је пркосно прихватио предлог, говорећи: „Доста су ми моје четири руке. Не мораш ништа да ми даш. Нећу да се свађам. Само ме остави на миру са мојом децом". Симина породица остала је у старој кући на брду, док је Николина отишла у нову.

Од четири стотине коза и оваца, Симо је добио десет оваца и две козе. Од тринаест крава добио је једну, а од два коња једног, болесног; свиње и волове није добио. Симо је излечио коња и продао га за толико новца да је могао да купи два. Његова крава давала је толико млека и добијао је толико сира да је вишак могао да даје Николи, који није имао довољно. Купио је прасе и за неколико месеци оно је израсло у свињу која је обезбедила годишњу залиху свињског меса. Штавише, његов део воћњака је напредовао, док се Николин сушио. Никола, који је имао толико више од Симе, постао је љубоморан и напетост између браће достигла је врхунац у свађи око неког ћубрива које је узео Никола.

Близу Симине куће био је стари воћњак који је рађао обилато. Једног пролећног јутра, — кад је дрвеће било у цвату, Никола и његов син Сава појавили су се са секирама претећи да ће нам посећи главе, коње и мог оца. Мој отац је рекао: „Не слушајте га, децо. Само наставите". Наставили смо да радимо. Била сам уплашена. Он је познавао свог брата. Кад је Никола видео да не може ни-

шта ни оцу ни нама, отишао је у воћњак. Дрвеће је било бело као шлаг. Дивне младице, цветови као млеко. Ишли су од једног до другог дрвета док нису све посекли. Наш кум је стајао код ограде и рекао: „Никола, Бог ће те казнити због овога што сад чиниш. Пази шта радиш, јер бићеш кажњен".

Моја је мајка, тада у раним четрдесетим годинама, плакала док је вукла та млада дрвета у шталу. Стотине младих дрвета спремних да дају плод. Није желела да их људи виде. Данас је ту био воћњак, сутра неће бити ничег осим старог, старог дрвећа које неће рађати много. Али тог пролећа и лета нисмо знали шта ћемо са воћем, толико га је било. Мама је рекла Николи: „Реци деци нека дођу са запрегом и однесу ово воће". Напунили су силну бурад. Мој стриц је стварно био кажњен. Парализовао се две и по године пре своје смрти. Увек мислим да је то била казна. Био је у коми две године, није могао ни да говори нити било шта друго. Нико не зна шта се с њим десило. Само је вегетирао."

Никола је могао да покреће само очи. Чланови породице су наизменично бивали уз њега, али он је увек тражио Сарину мајку очима, као да је желео нешто да јој каже.

С Е Л О

Иако је живот, према данашњим мерилима, био тежак, на селу је у време Сариног рођења владало релативно благостање. Било је то време „када је Бог ходао улицама". Живот није био лак, али је бар тај неизбежно тежак посао давао резултате. Очекивања људи била су сведена на оно што је основно: склониште, обиље добре хране, мирни односи са суседима, срећа да доживе да им деца склопе добар брак као што је и њихов и повремене прославе.

— Никада се нисмо одмарали. Увек је имало шта да се ради. Ако је претила киша, морали су се покупити жито и сено и ставити на суво. У пролеће се сејало и садило. Имали смо јабуке, крушке, шљиве, трешње, бобичасто воће, које је требало продати на пијаци. Одвозили смо их у град где није било ничег другог осим рибе и меса. Њима је требало оно што смо довозили: поврће, зелениш, паприке, купус, кромпир, кукуруз. Нисмо имали проблема да своје производе продамо иако су силни товари довожени из села на пијацу. Требало је отприлике један дан провести у путу на колима, онда се преноћи на пијаци и трећег дана се враћа кући. Тешко је било. Мој отац је ноћивао на колима.

Зими су девојке и младе мајке хеклале, плеле и ткале код куће. Требало је много труда да се припреми материјал.

Продуктивност је била мерило вредности мушкарца или жене и она је за Сару још увек представљала то мерило. Врсте посла биле су строго подељене према полу, при

чему су мушкарци задржавали традиционално право на одмор од „јутра до сутра". Уопштено говорећи, мушкарци су радили послове који су захтевали велику физичку снагу, а жене оне који су тражили мање снаге. Па ипак:

— Жена је била прави роб на имању. Мушкарци би обавили свој тежак посао, а онда би лежали под дрветом цео дан. Мушкарци су орали и обављали сличне послове, али жене су морале да копају и носе воду.

Намиривање стоке и цепање дрва били су такође мушки посао, док су оно што се сматрало лаким послом — грабуљање, окопавање, сађење, плевљење — радиле жене.

За жену дан је почињао овако: — Ако сте знали шта да радите, могли сте то да радите. Као и све друго. Кад изјутра лежим у кревету, размишљам о томе шта ћу урадити тог дана. Лако је лежати у кревету и рећи: „Данас ћу спремити спаваћу собу и кухињу, а онда ћу отићи у продавницу и купити ово или оно." Лежећи у кревету, ми смо морале да размишљамо о томе како ћемо отићи на њиву, обрати пасуљ, вратити га кући и ставити га да се суши.

Кад бисте устали изјутра, прво што бисте урадили било је да упалите ватру и помузете краве. Док бисте их помузли, ватра би се разгорела, ставили бисте млеко да се полако кува и отишли бисте по воду. Некад је требало доста пешачити до воде. Ватра, млеко, вода. Све се обављало за кратко време, а на њиву се одлазило пре доручка. Неко би га донео тамо. Онда се припремао ручак или би вам га неко други скувао: бака, свекрва или неко други ко је остао у кући. С ручка се опет враћало на њиву — велику њиву: жена се могла изгубити у њој. Једно по једно завршавали сте оно што сте знали да треба завршити. Много жена је тако радило.

Све те дневне активности вршене су уз чишћење куће које се обављало журно у току пролећа и зиме. По топлом времену деца су спавала на сену у шталама. Тако је кућа остајала чистија и било је у њој више простора.

— Зими су деца много боравила у кући. Код нас је деце било у трима собама. Кад бисте ноћу устали, претила је опасност да се саплетете о неко од њих.

То „неко" могло је бити било које од четрнаесторо деце, која су заједно са старијима живела у старој породичној кући до Сарине осме године.

Сарини баба и деда живели су у стану иза радње, у новој кући поред сеоског пута, коју је њен отац саградио кад се вратио из Сједињених Америчких Држава. Амбар и млин који је покретала вода из језерца били су преко пута. Иза тога били су воћњаци.

Деци није било дозвољено да се мувају око радње и кафане и живела су у старој кући на брду. Судећи по њеном камену темељцу, она је била подигнута у XVII веку; подигли су је Срби — оснивачи Дрежнице.

С обзиром на то што је толико људи живело у трима собама, од којих је једна била кухиња, чистоћа и појединачна одговорност били су од највеће важности. Свака породица живела је у једној спаваћој соби, са креветима који су могли да се подвлаче један под други и душецима за децу.

— Кад би се отворили прозори и склопили кревети, никад не бисте погодили колико је деце спавало у тој соби. Ујутру све је било чисто и на свом месту.

Морали смо се прати сваког дана. Можда се нисмо баш купали свако вече, али смо морали да се оперемо сунђером. Имали смо велико корито за купање. У великом котлу изнад отворене ватре грејала се вода; купало се у кухињи, иза затворених врата. Морали смо да се купамо најмање два пута недељно, јер смо морали да легнемо чисти у кревет. Лакше је било купати се него носити тешку постељину на реку. Постељина се скидала сваког јутра и зрачила се на прозору. Кревети би се спремили око један по подне. Кад би се ушло у неку од спаваћих соба, мирисало је на свежину.

Сама кућа представљала је узор господарствене ефикасности. Имала је дрвени под и велику пећ у углу, која се могла ложити споља. Трем је служио за складиштење

тешког прибора за ложење, лонце и шерпе, а наткривљавао је пољски клозет Стока је била иза куће.

— У Дрежници стока обично живи у приземљу, а људи на спрату. Али наша породица није живела тако. Имали смо штале и свињац за животиње и имали смо лепу кућу за породицу, са тесаним намештајем и плакарима. Сећам се западњачких хаљина — америчких хаљина — шешира и ципела које су мој отац и стричеви донели из Америке за своје жене.

Људи су имали врло мало, али су живели веома чисто. Воду су доносили из потока. Нисмо имали сапун у то време. Он се појавио касније. После рата није га било. Правили смо га од пепела који се стављао у велику вређу. Веш смо стављали у велико корито, на врх смо постављали вређу са пепелом и сипали врелу воду преко ње, као кад се прави кафа. Вређа је имала улогу филтра. Потом се вода остављала да преноћи. Та вода је била тако мека, сапуњава. Била је као мед. Онда би се веш носио на поток. Он се тукао, испирао и испирао. Чак и ако би поток био замрзнут, лед би се сломио и то се радило. Онда би се веш вратио кући, распростро, смрзнут, и оставио да преноћи. Следећег дана мирисао је тако лепо, био је тако чист. Хладна вода, топла вода, тако смо прали... бар једанпут недељно.

Деца су добијала задужења већ од друге или треће године, када су могла да љуљају колевку и терају мачку од беба. Онда су прелазила у двориште, код живине, мада су им ћурке измицале док им се ноге не би издужиле. Касније су чували јагњад и козе изван шуме како не би оштетили младо дрвеће. Према јагањцима, који су чувани засебно од оваца како би стадима могло лакше да се управља, често су поступали као према мезимцима и они су радо ишли за децом. Сарино црно јагње Лица одано ју је пратило и произвело је огромно потомство црне јагњади, двадесет за пет година — што је млада девојка осећала као предзнак њених будућих животних резултата.

Старија деца су чувала овце и краве, померајући их између стаја и поља четири пута дневно. Док је стока била у стајама, деца су плевила, што је био тежак посао за мале руке. Али, док не би ојачала тако да могу да пазе на стада и крда, децу су надзирале жене. Деца из различитих породица састајала су се на ливадама. Старији то нису волели јер су деца могла да забораве на стоку, а постојала је и опасност од вукова и од заразних болести. Чување стоке било је усамљеничко занимање.

— Псе смо добро обучавали. Био је то велики чопор паса. Један од мојих био је специјалне врсте. Мој стриц је гонио овце кроз ливаду према мени и јадни пас је сломио ногу. Боже, колико сам плакала. Али причврстили су му ногу удлагом и завојем и зачас је излечен.

На великим имањима гајиле су се многе културе, а сађење и сетва трајали су од априла до јуна: јара пшеница, раж, кромпир, кукуруз, пасуљ, купус, тим редом. Уз лан, еластичну биљку од које се правила тканина на имању су произвођене паприке, маслине, грожђе, смокве, крушке, јабуке и шљиве. Парадајз се међу сеоским производима први пут појавио двадесетих година. После сваке бербе или жетве производи су се морали носити на пијацу или складиштити за породичну употребу, при чему се водило рачуна о времену, како би остали суви. Воће се конзервирало, а од јабука су се правили компот и јабуковача. Неко воће је печено за ракију, а од грожђа је прављено вино. Храњење, појење и мужа животиња нису дозвољавали ниједан дан правог одмора.

Био је то тежак посао и што је имање било веће, то је било више посла, нарочито за жене. Иако је доручак био доста једноставан — обично се састојао од проје, млека и киселог млека — главни оброк био је ручак у два сата, када би се на сто износили шунка, сланина, сува ребра, кромпир, пасуљ, рибанац. Неки надничари на великим имањима радили би само за храну — ону коју су могли сами да поједу и ону коју су могли да понесу кући, својим породицама. Вечера, која се састојала од остатка ручка, било је непосредно пред одлазак на спавање. Недељом се кувала кокошја супа, а повремено се стални режим исхране, заснован на свињетини, прекидао јагњетином или телетином ако је било довољно оних који су хтели свеже месо па је клање било оправдано.

Живот ипак није био непрекидно аргатовање. Пуна радна недеља завршавала се суботом у пет сати, а после тога је долазило време за песму, плес, картање, разне игре. Колико год је то било могућно, недеља је била дан одмора, а младићи и девојке су се окупљали после ручка. Чланови Сарине породице су лепо певали и уживали су у музици иако нису свирали инструменте. Прављење вина и ракије било је весео посао, при чему су младићи радили, а девојке су им правиле друштво. Свако је пробао производе, али није се претеривало.

Већина празника били су религијске прославе: црквени празници, славе, имендани. Рођендани, материце и патерице нису се славили. Иако је најближа православна црква била пет километара удаљена од Јагатића, религија је прожимала живот ове српске заједнице. Породица се молила за столом и у пољима. Свештеници су благосиљали семе пред сетву и молили се за кишу у време суше. Родитељи су развијали религиозна осећања код деце.

Постојало је осећање, за које Сара верује да га је искусила неколико пута, да појединац може да дође у додир са божанским. Сећа се како јој је отац причао да су га једном пратили медведи кроз шуму. Он је извадио икону из новчаника и молио се, а медведи су отишли. Други пут, Сарин деда је обесветио недељу тако што је отишао у шуму по дрва. Страшна визија жене без руку појавила се пред њим. После тога никад више није радио ништа непотребно недељом. Једном, док је био мало и сиромашно сироче, упалио је ватру да испече шест кромпира за ручак сестри и себи кад се појавио странац на вратима и затражио храну. Деда му је понудио два кромпира; странац је нестао. Од тада му је пошло набоље.

Велики годишњи празници били су Бадње вече — славило се 6. јануара — Ускрс и породична слава Бурђевдан.

На Бадњи дан сав редовни посао прекидао се у подне. Кућа се спремала за свечану вечеру, три бадњака су полагана да изгоре и излагани су класови као симбол благостања. Слама се простирала по поду и столу у знак сећања на сламу у штали у Витлејему. Вечера, без меса али са рибом, пасуљем, супама, салатама и погачом, почињала је молитвом и често је била повод за тужно сећање на

преминуле чланове породице. После вечере почињало је печење прасета за Божић. То је могло да траје целу ноћ јер је прасе морало да буде готово до јутра. Благосиљање животиња било је последњи чин на Бадње вече и оно се обављало пре зоре.

Божић је почињао одласком у цркву на јутрење и специјалном молитвом за животиње, што је подсећало на Христово рођење у штали. Средиште ручка било је печено прасе. Свеће и божићњак стајали су на столу од Бадње вечери до Нове године. Ручак је почињао молитвама, а затим је кружила чаша вина из које би прво окусила глава породице, а затим сви остали.

На столу су биле три свеће, које су представљале здравље, богатство и образовање. Оне су паљене на почетку ручка. Свака се гасила капљицом вина. Много дима из свеће предсказивало је срећу у ономе чему је свећа била намењена. Размењивали су се пољупци и честитања. Веровало се да први посетилац који дође после ручка утиче на срећу током године. За срећу се такође новорођено јагње или теле уносило у кућу, где би било нахрањено.

После Божића, а пре Великог поста, долазио је специјални празник, сличан вечери пре Свих светих, а то су машкаре. Младићи обучени у женску одећу ишли су од куће до куће, играли и певали пригодне песме. Деца су трчала за њима, покушавајући да их препознају, и збијале су се шале.

Велики пост се строго држао — није било дозвољено узимати месо, сир, јаја или млеко, већ само воће, поврће и рибу — и постило се непрекидно шест недеља. Одећа светлих боја избегавана је до ускршњег јутра. На Цвети су се сви умивали водом у коју су претходног дана били потопљени наранџасти нарциси. За време Велике недеље божја служба је држана четвртком; Велики петак је био дан за молитве и одмор и није било исповедања све до ускршњег јутра. Ускрс је почињао јутрењем, а сам тај дан био је радостан и празничан, са печеним јагњетом, тортама, колачима и бојеним јајима.

— Најлепша слава је Бурђевдан, који пада 6. маја. Све је у цвету. Воћњаци се беле, зелене, жуте, има свих

боја. Све цвета. У кући смо имали икону Св. Борђа. Било је посебних молитви и честитки на Ђурђевдан. Свећа је горела на столу. Долазили су сви, из разних села. Ви бисте отишли неком на славу, он би дошао код вас. На Ђурђевдан припремала се јагњетина. Печено јагње, и пилићи — и супе, о боже, колико је тога било. То је религијски догађај са много радости.

С обзиром на природну лепоту и радост тог дана, Сара је још болније осетила смрт очевог брата Мише, који је отишао у Америку да ради у цементари, а вратио се с туберкулозом да умре у породици

— Његова жена га је послала натраг да умре. Донео је много ствари са собом: одећу, рубље, ћебад. Мишина жена Мара била је веома добра жена. Била је млада. Замислите какав је то растанак кад пошаљете мужа кући да умре. С туберкулозом у то време људи нису имали никакве шансе. Данас је она као назеб, зачас се излечи. У оно време људи нису путовали тамо-овамо. Кад бисте се вратили, вратили сте се. Мишо је дошао у јесен, а умро је на славу. Моја мама, стрина и бака припремале су славље. Он је спавао у бакиној соби, једној од најлепших у граду. Мама је хтела да очисти пљуваоницу, што јој он није допустио. Мама се није бојала, много га је волела. Рекао је: „Знаш шта сам сањао, снашо? Долазим са салаша и мали Мишо је са мном... Чекај ме, долазим." Мама се окренула, он је умирао. Умро је причајући сан — али то није био сан. Неко је долазио по њега. Видео је некога. Био је дивна особа.

Пошто југословенска влада сада смотрено толерише цркву, Сара се нада да старији преносе на млађе нешто од лепоте православног хришћанства.

— После другог светског рата религија је била једно време потискивана. Али она се крије. Ако неко ко има много знања и образовања жели да поштује религијске обичаје, имаће муке да добије посао.

Свадба је била главна прилика за прославе. Ако је младина породица добростојећа, очекивало се да и мираз и свадба буду раскошни. Прво венчање у новој кући било је венчање Сариних родитеља.

Међутим, бракови из љубави сматрани су непотребним. Уместо тога, две породице би, према обичају тог времена, пажљиво испитале једна другу у погледу угледа, постојаности, здравља и успешности и одлучивале би о целисходности орођавања. Сара и њена сестра Сока су, што је било неуобичајено, импулсивно прихватиле своје просце, мада ту још увек није било говора о љубави. Сара је продавала овце на пијаци кад су је родитељи Јове Мамуле видели; допала им се због нечег, али пошто је Сока морала прва да се уда, запросили су њу. Сока дотад није била запазила Јову, али је прихватила прстен; после десет дана они су се први пут срели. Са Саром као пратиљом, видела га је још можда четири пута пре венчања. Породица је имала неке резерве према том браку, а самој Сари се Јово није допадао, али брак је изгледа функционисао како треба.

Веридбе су обично почињале неформално и трајале су неколико месеци. Онда су младоженьини родитељи долазили у младину кућу, са прстеном и поклоном, и тражили формалну дозволу да се млади венчају. Пред венчање прослављала се просидба, у чему су учествовале обе породице.

Сокина свадба је била велики догађај за село и њен отац Симо био се веома задужио да би то остварио. На дан венчања била је свечаност у Сокиној породичној кући, са шездесет гостију само из младоженьине фамилије. Сара је била деверуша, носила је белу хаљину и цвеће у уплетеној коси. Сви су се на санкама одвезли до цркве, а онда младоженьиној кући, која је требало да буде њен нови дом. Гостили су се до следећег јутра. Невеста је донела сандук пун рубља и одеће сакупљених током година, специјално направљен намештај и мираз који је делимично био у виду златне огрлице зване уседеличино злато. Све то било је могућно само у добростојећим породицама, па чак и тада је то представљало велики напор. Отац је обећао Сари најраскошнију могућну свадбу, без обзира на огромне трошкове. Желећи да га поштеди нових издатака, Сара је одлучила да се уда на брзину, тако да свадба буде једноставна.

Што се невесте тиче, празничну атмосферу је врло брзо замењивала стварност. Од снахе се очекивало да служи чланове породице за столом и да једе само оно што би остало кад они заврше. Од ње се очекивало да пере ноге свекру и свекрви, да им мења чарапе и да их опслужује.

— Морам рећи да је моја баба Сара била најчистија жена у Дрежници. Мислим, стварно чиста! Мењала је кошуљу два, три пута дневно — носила је црну сукњу и белу кошуљу са дугим рукавима. Ако би се ufлекала док је кувала — мењала је блузу. Њене снаје имале су много веша за прање. Оне би се стварно љутиле на бабу, али то је била њихова дужност. Много година касније, кад је моја мајка већ седела за столом и кад смо сви заједно јели, она нас је још увек служила. Није знала за друго до да „скаче" све време. За време јела отац би говорио: „Марта, дај ми чашу воде. Где је со? Марта, парче хлеба". Онда би она устајала и све то доносила. Седи, устани, седи, устани. Та традиција још увек постоји. У неким крајевима Југославије мушкарац је као краљ, седи за столом и захтева. Дај ми ово, дај ми оно. Ако мене питате, то је прави пакао.

Ако би се удовица са децом поново удала, могла је да остави децу на бригу породици свог првог мужа јер она не би имала удела у имовини њеног новог мужа. То се десило кад је Сарина стрина Марта, удовица стрица Пере, оставила троје деце да би се поново удала:

— Она је могла да поведе Даницу са собом да је то стварно желела. Милим да је касније Даница била код ње недељу или две дана, али се вратила. Није јој се допало. То није био њен дом. Кад си странац, чак и ако ти је мајка ту, остајеш странац. Њена мајка је тамо имала нову породицу. Она је није напустила тек тако. Знала је да ће деда и баба, стричеви и стрине бринути о њој. Сећам се да је Мика имала десет или дванаест година. Бацила се на мајчин кревет вриштећи и дозивајући оца. Дете није могло да схвати шта се збива. Мајка је само изашла из собе и отишла оном човеку. Је ли сигурност била то што је она тражила? Секс? Претпостављам да су жене једино

тако могле да дођу до њега. Много пута се десило да, кад отац умре, полусирочићи раде у нечијој туђој кући док не порасту, а онда се враћају на очеву земљу. Нису ишли са мајком јер их понекад очух није желео. Питам се да ли постоји неки мушкарац на целом свету који би могао да ме одвоји од моје деце. Тражити сигурност и оставити децу — ја то не могу да разумем. Ја то никако не могу да разумем. Права мајка ће се старати о њима док не порасту.

У то време у Југославији није постојало нешто што би било некакво сексуално образовање. Мајке су упућивале кћерке у промене адолесцентног доба. Девојке су се дружиле и међусобно разговарале. Понекад се могло нешто више сазнати од тих удатих младих жена.

— Ниједан отац ни мајка нису ништа говорили, верујте ми. Чекали сте као што приличи младој дами док не бисте постали довољно стари да се удате, да нађете мушкарца кога волите. Кад се удате, онда долази секс. Тако су нас учили. На жалост, понекад се десе неке ствари кад се удате, а с вама се поступи на одговарајући начин. То је зато што не знате шта да очекујете. Свако је различит. Неке девојке су веома осетљиве, а некима се допада грубост. Понекад се то претвори у несрећу. То шкоди браку јер оне не знају како да се понашају, како да поступају, јер никада нису биле суочене с тим. То се и мени десило. То вас може одвратити од свих мушкараца, волели их ви или не.

Пошто у околини није било лекара, људи су научили да брину о себи. Травама су лечене многе тегобе и Сара верује да су неке од њих ефикасније од модерних лекова. Чак и лом се могао средити без дугог путовања до доктора. Сара је сломила зглоб кад јој је било десет година и бака ју је одвела старици која је знала да намешта кости. Онесвестила се док јој је жена намештала кости и стављала удлагу, али бол је нестао за три дана, а зглоб је зацелио за неколико недеља.

Понекад би нека бабица живела на том подручју, али је могла да буде километрима далеко од породиље. Понекад није стизала на време. Зато су жене помагале једна другој.

— Мој отац није био код куће кад сам се ја родила; био је отишао далеко неким грађевинским послом. Мајку је породила вероватно моја стрина. Она је порађала моју мајку, а моја мјака њу. Сећам се да су се бебе рађале и док су остала деца спавала у истој соби. Кад се беба роди, заплаче. Моја стрина и мама једна другу порађају. И, замислите, бебе никад нису имале проблеме с пупком, килом или сличним. Леп, природан пороћај — без проблема. Али нећаки моје мајке беба је пошла натрашке и данима смо чекали бабицу да дође. Беба је умрла ускоро по рођењу, а њена мајка је била поцепана јер је два дана била у трудовима. То је несрећа. Јованкина беба је умрла јер није било помоћи. Одлазак до града седамдесетак километара по лошем путу понекад би више штетило него остајање код куће и покушај да се издржи до краја. Сада имају лекаре баш као и ми. Једна крава је такође имала такав пороћај. Иста ствар, као код људског бића. Мајка је видела да ће крава угинути. Узела је кофу воде и клешта, опрала руке, ставила је руке унутра да окрене теле док је отац држао краву. И стварно је полако окренула теле. Спасла је тако и краву и теле.

Сара се сећа како је као млада невеста њена сестра Мара морала да обавља тешке послове док је била трудна,

— Била је велика. Чак кромпира био је исте висине као и она. Стављала је тај чак кромпира на врх гомиле високе као пола куће. Док је она носила кромпире и подизала их на врх гомиле, њен муж и девер седели су у задњем дворишту и играли карте. Она је могла да их замоли за помоћ, али они јој је не би пружили. То је био женски посао. Такви су то људи били. За време другог светског рата Мара је била преморена и трудна, са мало одеће и хране, без склоништа и ичег другог. Ускоро се родила друга беба. Због последица рата и недостатка неге, Мара је умрла. Нећу то заборавити док год сам жива. Мислим да су мој отац и стричеви били другачије одгајани.

После пороћаја жена је морала да остане у кући око две недеље или је могла да изађе само ако би главу омота-

ла дебелим шалом који би је заштитио од злих сила. Припремила би посебну пресвлаку за бебу и крштење се обављало у цркви. Беба је стављана у колевку, лепо обучена, са капицом на глави. Цело село је учествовало у великој прослави. Кумови су бирани међу пријатељима родитеља и имали су важну улогу ако би се родитељима нешто десило. Дете би онда они подизали.

Сељани су увек били приправни и за смрт. Материјал за ковчеге, покрови и погребне свеће увек су били спремни јер се сахрањивало дан после смрти, одмах после целоноћног бдења.

Сара се сећа кад је њена сестра Сока била болесна од шарлаха 1918, одмах после рата. Њена мајка је послала најстарију кћер тетки по материјал за погребну хаљину. Очекивали су да Сока умре:

— Сећам се те хаљине. Било је пролеће. Била је на љубичасто-беле коцке. Прост материјал. Сашила јој је хаљину и блузу. Мајка је шила и плакала. Сока је прездравила, али је изгубила сву косу. И рођак Сава је био болестан и изгубио сву косу. На крају смо носиле ту хаљину јер нисмо имале ништа друго. Морало је тако, јер није било довољно залиха у то време. Мој отац је износио двадесет одела које сам му послала (из Америке). Стално је говорио Босанки: „Кажи мами да ми пошаље погребно одело." Она је одговарала: „Деда, ти ћеш носити још десет одела" Тако је и било.

Сељани су помагали породици око погреба; копали су раку, правили ковчег, спремали погребни доручак. После четрдесет дана, одржавао се помен у цркви; после тога, породица је посећивала гроб, садила цвеће и јела на гробљу омиљену храну умрле особе.

ДЕВОЈАШТВО

— Била сам дете изненађења. Моја мама је била трудна али то није знала. Још увек је дојила мају сестру Соку, нежно дете, болешљивог изгледа, кад јој је једна жена из села, Лакина мајка, која је била у пролазу рекла: „Марта, зашто не одбијеш бебу од сисе?" Мама јој је одговорила: „Она то воли, а ја уживам дојећи је". „Марта", рекла је жена, „ти си трудна". „Не, нисам", одвратила је мама. „Јеси, и беба ти је слаба јер то млеко није добро за њу", рекла је Лакина мајка. Моја мајка је најзад схватила шта је с њом, а била је већ скоро у трећем месецу. А Сока је пила моје млеко.

У време кад је Сара рођена, марта 1912. године, политичка активност у селу била је на врхунцу, јер је управо требало да се одрже избори. Надметале су се три странке: демократе, радикали и радићевци. Вукелићи су били демократе, чланови радничке странке, иако су били добро стојећи грађани. Сусед Никола Вогнар био је радикал, члан странке која је више заступала интересе богатих. И Вогнар и Вукелић били су активни у кампањи, иако су односи међу њима били пријатељски.

— Тек што сам се родила, а мој отац је отишао са мојим стрицем неким послом три дана далеко од куће (сада би ту раздаљину ауто прешао за три сата). Те ноћи кад су били избори Вогнар је дошао у нашу кућу да потражи оца или стрица Перу. Мајка је још увек била у кревету као породиља.

Напољу је беснела страшна олуја и мајка и стрина су покушавале да га задрже унутра, но он је хтео да види

некога у другом селу. Дале су му бакљу, али кад је мајка погледала кроз прозор, видела је да су је киша и ветар угасили. Кажу да је стигао до другог села, али нестао је. Раширили су се гласине да га је убила моја породица и бацила у бару код млина. Направили су чамце и пошли да га траже у тој дубокој води, која је, пошто је било рано пролеће, још увек била залеђена. Моја мајка је устала из кревета да то гледа, дрхтећи, уплашена, уствављена. Тек се била породила, још увек је била слаба, њено стање није дозвољавало да изађе по том хладном времену, али, видећи све те људе унаоколо, била се на смрт уплашила да га је неко убио и бацио у рибњак да би сумња пала на породицу. Мама је говорила: „Умирала сам хиљаду пута". Нису га нашли. Две-три недеље касније нашли су га у шуми, добрих осам километара одатле. Али онда су кренуле гласине да смо га ми ставили у буре и однели тамо. Лето је одмицало, људи су говоркали, све без икаквог доказа. То је трајало скоро десет година. Ствар се смирила. Једног дана мој отац је секао дрва у шуми да их прода у граду. Он и његов брат вратили су се кући. Бака им није била спремила ручак. Запричала се с једном госпођом и сасвим заборавила да њени синови после рада треба да ручају. Мој отац не би ни мрава згазио, али

тада се наљутио. Зграбио је госпођу за рамена, отворио врата и рекао: „Немаш овде посла, излази. Задржаваш је, а она мора људе да нахрани". Она се окренула и рекла му: „Мислиш ли да ме убијеш као што си убио Николу?" Мој отац није на то обратио никакву пажњу; понашала се сулудо. То је била грешка. Отишао је неким грађевинским послом у Србију. Она жена је све испричала онима који су то желели да чују — радикалима. Питали су је да ли би сведочила, да ли је сигурна да је он убио Николу. Одговорила је потврдно. Кад су дошли по оца, био је почетак новембра; још је било лепо време. Сећам се да је полиција дошла с налогом за хапшење и да су питали где могу да га нађу. Мајка им је дала адресу. Они су га нашли и пребацили у огулински затвор, девет година после Николине смрти. Дошао је Божић. За нас је то било ужасно Бадње вече. Отац у затвору, надајући се да ће наћи сведоке који су били с њим у оно време. Моја старија сестра се тек била задевојчила и почела да излази међу

младеж. Моја бака, мама и ми деца шћућурили смо се у углу, држећи се једно за друго и плачући. Али дан након Божића, брат моје бабе, који је био председник општине, послао је сина на коњу да нам саопшти добре вести, да ће све бити у реду. Нашли су два сведока. Срећа и сузе. Ону жену стрпали су у затвор дан пре него што су пустили мог оца, али су је каније ослободили. Била је у годинама. Али мој отац умало није умро због нечег што није учинио. Толико невиних је испаштало. Био је то заиста страшан Божић.

Педесет година касније један старац је признао да је убио Вогнара, али свих тих година од убиства до његовог признања породица је плаћала данак гласинама.

— Знам да нас је отац волео, радовао се рођењу сваког од нас. Били смо његов понос и радост, али у тој ситуацији, док се борио за сопствени живот, није имао времена да нам покаже своју љубав. То нам је толико одузело: мени као беби, мојим сестрама, браћи, мојим родитељима. Требало је бринути о породици. Отац ми је говорио: „Од кад си се родила, никад нисам имао проблеме с тобом. Била си тако здрава да смо морали да те будимо да бисмо те нахранили. Носили смо те у поље и остављали испод дрвета. Спавала би тамо, а ја бих говорио твојој мајци: „Марта, иди погледај бебу, може да наиђе змија или да се угуши због нечег". „Не, све је у реду". Онда се бринуо да се нису мрави и бубе размилели по мени. А ја бих спавала све у шеснаест.

Сарина прва сећања на спознају моралних вредности везана су за поштење и трезвеност.

— Не могу да се сетим да сам икад слагала стварно слагала. Можда бих рекла сестри или другој деци у породици понеку измишљотину, али никад нисам стварно лагала. Од лажи се не може побећи. Она ће вас кад-тад стићи.

Као девојчица, украла сам машну. Мислим да су лагање и крађа повезани. Кад сте у стању да лажете, у стању сте и да крадете. Измишљање је мала лаж која не може да вас ували у невољу.

Девојчица из суседства дошла је из града са дивном машном која је висила низ њене кике. Очи су ми просто гутале ту црвену машну. Желела сам да је имам, па сам отишла у њену кућу и украла је. Знала сам где је држи. Сакрила сам је у своју пиџаму и вратила се кући. Била сам мала, имала сам четири или пет година и још нисам ишла у школу.

Легла сам у кревет, али нисам могла да заспим. Питала сам се шта да радим с том машном. Нисам могла да ставим у косу јер би је људи препознали. Да је вратим? Бојала сам се да ме не ухвате. Нисам желела да се сазна да сам лопов.

Изјутра је мама отишла да помузе краву. Запалила је велику ватру на огњишту, изнад којег је висио котао. Желела сам да могу да вратим машну, али сам се плашила. Тако сам је бацила у ватру. Дуго нисам одлазила у ту кућу. Дете понекад сâмо покаже да је криво.

Биле су потребне две лекције да убеде Сару у вредност врлине одрицања.

— Био је Бурђевдан. У нашој кући се славило. Пошто је један стриц био председник општине, било је присутно много чиновника. Кад су видели малу девојчицу која је ушла и коју је деда ставио на крило и дао јој да гуцне вино из његове чаше, помислили су да сам стварно хтела да пијем. Двадесетак људи је седело, веселило се, јело и пило. Ишла сам с крила на крило и пила из сваке чаше. Онда ме је мама послала у другу кућу да пазим на децу. Срце ми се кидало што ме је послала тамо, јер је славље било овамо. Плакала сам пазећи на децу и ожеднела сам. У подруму су била бурад с вином. То је био вински подрум мог чукундеде који је служио потребама кафане. Попила сам литар вина из лонца и изашла држећи се за ограду. Нисам могла да се макнем. Деца су схватила да се нешто десило са мном и отрчала су мојој мајци у нову кућу, где се славило. Мама је дотрчала и као тигрица ме зграбила и бацила на кревет. Мом стрицу је било забавно то што сам се напила. Рекао је мами: „Ако је само пипнеш, сломићу ти обе руке". Али она ме је ипак истукла; нисам ништа осећала.

После тога, то се десило још једанпут. Дотерала сам стадо кући и бака ми је рекла: „Иди до моје ћерке Соке и реци јој да пошаље своју најбољу ракију. Нешто ме боли стомак". Потрчала сам преко поља у село своје стрине. Тамо су били у великом послу. Она је морала послати најбоље, јер бака не би ни примила нешто друго. Враћала сам се преко поља. Било је барица наоколо. Отворила сам боцу. Мирисало је тако лепо; пробала сам мало. Одлично! Нисам смела да се вратим кући с начетом флашом, па сам досула воду из барице, настављала да пијем и опет досипала воду. Док сам стигла кући, у флаши је била само вода. Бака је рекла: „Ух, шта је то послала? Воду?" Али мама ме је ухватила на вратима и омирисала ме. Добро ме је испрашила. Десило се да је стриц опет био ту; он ме је спасао.

Увек сам била дете које је разумело своје родитеље више него друга деца. Увек сам покушавала да им помогнем. Можда нисам могла да носим кофу воде, али сам настојала, тако да мајка није морала да је носи макар за један корак даље. Како мој отац није имао одрасле синове у то време, покушавала сам да то надокнадим, да будем син који му је недостајао. Трудила сам се и радила.

Кад ми је било десет или дванаест година, одлазила сам са њима у шуму, секла сам дрва и носила их. Бавила сам се око коња и кола, секла пањеве, радила све што мушкарац ради, покушавајући да му надокнадим сина. Била сам млада. Могла сам да одјурим брже од мајке по воду из бунара или потока. Требало је штедети мајку. Радила сам оно што сам мислила да могу боље од ње; она је радила оно што је она могла боље од мене.

Мама је неколико пута радила и за мене. Никад нећу заборавити кад ми је рекла: „Саро, врати се сутра изјутра. Треба да сејемо озиму пшеницу". Само сам изашла из куће и отишла сестри. Хтела сам да избришем њене речи. Нисам се вратила кући. Требало је да се код сестре лепо проведем и тако је и било.

Нисам се вратила изјутра. Дошла сам кући око шест по подне. Мама је радила са два коња и плугом. Око врата је имала узде, држала је коње и плуг и плакала.

Отац није био код куће. Никад нећу заборавити те сузе. Још увек их видим. То ме боли. Знала сам да је сетва за следећу годину била најважнија ствар у њеном животу, а и у мом. Била су тешка времена.

Моја сестра Сока и ја увек смо биле слично обучене. Отац је био веома поносан на нас. Кад је одлазио послом у градове, увек је удешавао да се ноћу врати кући. И кад би се вратио, прво што би учинио било је да обиђе кревете са својим девојчицама и ушушка их. Доносио нам је материјале за хаљине које је шила мајка — увек исте боје и величине за Соку и мене. Једном је Сока хтела да обуче моју хаљину да би сачувала своју. Дохватиле смо је и почеле да је вучемо као што се то ради на рекламама за чарапе. Сока је попустила. Она је увек попуштала. Била сам јача и упорнија. Мајка је имала пуне руке посла док нисмо одрасле јер бисмо зачас направиле неку пометњу. Али Сока и ја смо радиле заједно. Нисам могла да радим без ње. Била је силна девојка. Много ми недостаје. Међу нама није било љубоморе, бар не посебне. Мада, била сам љубоморна на своју сестру Ранку кад се родила. Побегла сам од куће. Нисам хтела бебу у кући. Тетка Марица, сестра моје маме, довела ме је кући. Мама није знала где сам. Тетка Марица ми је рекла: „Хајде да видиш своју сестру и мајку у кревету". Ставила сам шаке преко лица, мало размакнутих прстију. Ранка је била лепа беба, али ја је нисам желела. Нисам више ја могла да будем беба. Али, кад сам је видела, заволела сам је. Треба умети с децом. Моја тетка је умела с нама. Пустила ме је да преноћим код ње, а онда ме је лепо вратила кући. Унела је и мало смеха у све то. После тога нисам хтела да се растанем од Ранке.

Кад је Сари било три године, њена стрина Симица добила је бебу. Било је тек пролеће 1915. године, али последице рата су се све више осећале. Док је Сарина мајка радила у пољу, стрина је држала Сару у корпи поред кревета, тако да је могла да љуља оба детета одједном. Сарина мајка се вратила да дâ стрини ручак, а Сара је устала и почела да плаче: „Дај ми да једем. И ја сам гладна, и ја сам родила бебу".

Док је она плакала, изненада се појавио Симицин муж стриц Никола, узео је Сару и почео да је носи по соби одушевљен оним што је рекла. Одједном:

— Видех свога стрица како скаче кроз прозор. Нисам знала шта се дешава. Полиција је ушла у собу и тражила га под креветом моје стрине. Он је био дошао из рата. Није било начина да се сазна ко је жив, ко болестан. Једино што је могло да се уради јесте да се искористи прилика и побегне кући, а онда опет пожури натраг. Вратио се пре него што су успели да открију камо је отишао.

Рат је свима донео велике патње. Уз ратна разарања, недостатак хране, епидемију грознице и смрти Сариног брата Пере, породица је изгубила и двоје Николине деце у епидемији, а троје деце — Мара, Сока и њихов рођак Сава добили су шарлах. Соку је ујео бесан пас и морали су је одвести у Будимпешту на лечење:

— Многе људе је ујео тај исти пас. Неки су умрли, а неки су однесени у исту болницу у Будимпешти, до које се путовало два дана и две ноћи, и били су излечени.

Али рад се настављао; жене, деца и старци остали су да се боре код куће. Сара је пазила на мању децу и водила напоран живот. Како је постала главна у дечјим пословима, нарочито у чувању крава које је једном заштитила истукавши децу што су их гађала камењем, деци се није допадало да им она заповеда; жалила су се деди и баби, који су одбијали да се у то уплићу.

Једанпут, док је чувала стадо двеста-триста оваца, Сара, којој је тада било шест година, видела је како је пас (она је мислила да је то пас) насрнуо на њих. Деда ју је нашао избезумљену јер није могла да учини ништа. Као лекцију о томе да треба прихватити губитке у послу, објаснио јој је да ствари не стоје тако лоше пошто је вук однео пет јагањаца, а они их имају неколико стотина. Било би горе да је вук напао стадо неког ко има мање оваца.

Те јесени умро је Сарин брат Перо. Да би помогао породици, стриц Душан је понудио да одведе Сару у Огулин да живи код њега и његове младе жене.

— Његова жена се звала Мара. Била је подмукла особа. Он је био диван, али повео ме је у невреме. Кад би му његова млâда села у крило, и ја бих. Јела сам из његовог тањира. Замислите то! А он је био тако особит, тако фин човек. Његова кућа, дом, његова одећа и сто морали су да буду исто такви. Рубље, марамице, све је морало бити као под конац. Ја сам била његова мала синовица која му је седела у крилу. Доручковала сам, ручала, вечерала на његовом крилу. Имали су брачни кревет, а ја сам имала своју собу. Али он ме је стављао у средину, између њих.

Била сам вољена док је он био ту. Али, кад би отишао, стрина ме је тукла. Да човек не поверује. Никад нисам могла то да јој опростим. Умрла је. Можда није она била крива. Можда је млада жена желела његову пажњу, ко зна? Један комшија донео ми је црни матреијал за кецељицу која се укршта на леђима, али, кад сам пошла кући, није хтела да ми га да. У то време тај материјал ми је толико значио као да ми је неко дао пола Питсбурга.

Деда је дошао у Огулин да нас посети. Кад сам га видела на вратима, изгледало ми је као да се сам Бог појавио. Загрлила сам га и рекла- „Деко, води ме кући!“ Он је казао: „Ти знаш шта те чека код куће: имање, коњи, краве, пилићи, козе, чишћење, копање“. Рекох: „Само ме води кући, молим те, молим те молим те“. Нико ме није могао одвојити од њега. Видео је да сам хистерична и повео ме је кући.

После мене моја сестра од стрица Даница отишла је код стрица Душана. Имала је још мање среће од мене. Рођака Мара написала је стрицу писмо у коме је тражила да дође по Даницу. Била је добила вашке. Мој стриц Нико отишао је по њу. Моја мајка и стрина ошишале су је до темена и требиле је у воћњаку. Плакале су. Нису могле то да схвате. Требало им је добрих неколико дана да је очисте. Било је много љутње. Не могу да разумем како стриц Душан није знао за то. После тога, он и Мара изродили су троје деце. Мислим да уопште нису живели како треба. Она је умрла од туберкулозе. Њега је неко из друге политичке странке убио у канцеларији за време другог светског рата.

Сара је ускоро пошла у школу. Године 1918. образовање је већ било обавезно у Југославији мада само до четвртог или петог разреда. То је било кобно искуство које је обојило цео Сарин живот.

— Било ми је шест година кад сам пошла у школу. Мојој сестри је било седам и била је у правом добу за полазак у школу. Биле смо као близнакиње. Дали су нам буквар, блок, таблицу и креду. Било је рано изјутра кад смо стигле тамо. Учитељица је поделила прибор новим ђацима. Моја таблица је пала с клупе и разбила се у парампарчад. Позвала је двојицу дечака из петог разреда да ме доведу до катедре. Сви смо били у једној просторији, подељени на мале групе по угловима.

У мојим очима шиба је изгледала дебела као метла, мада није била таква, сигурна сам. Изгледала је већа зато што сам ја била мала. Учитељица ме је ударала њоме од прстију до рамена. Цела рука била ми је модра. Један дечак држао ме је с једне стране, други с друге, а она ме је ударала. Они су морали да ураде оно што она каже, иначе би и сами добили батине.

Никад нисам сазнала да ли је мој отац отишао код ње. После тога почеле су ноћне море. Трајале су по целу ноћ. Кад би ме мама спремила за школу, онесвешћивала сам се свако јутро. Она би ме онда ставила у кревет и ја бих се добро осећала знајући да се настава одвија без мене, све до ноћи, кад бих видела децу како се враћају кући. То је била врло несрећна учитељица. Она је учила и моју мајку и оца, па чак и старије људе. Била је стара и била је једини учитељ у тој школи. У другим школама било је по четири учитеља. Било је то сувише тешко за њу. Сва наша деца ишла су у исту школу. Било нас је осморо у то време. Мој старији брат од стрица и један дечак из шестог разреда морали су тог дана кад сам добила батине да ме носе кући. То ме је много уназадило у животу. Кад сам била у другом разреду, мајка ме је одвела лекару. Рекао јој је да ме испише из школе. Могла сам се озбиљно разболети или постати емоционално нестабилна. Онда ме је мајка исписала.

Кад смо се мој муж и ја венчали десет дана пре него што је он морао да се врати у Америку, он ми је купио

исти онакав блокчић, таблицу и креду. Кад се вратио у Америку, написао ми је писмо и ја сам му одговорила на свој начин. И тако радим увек од тада. Пре тога осећала сам да то могу, али се нисам трудила јер ми није било важно. Важнији су били коњи, кола, имање. Дешавало с да кад одем у град, читам натписе, али да седнем и напишем или прочитам писмо, то не.

Оно што ми се десило, десило се у погрешно време и било је погрешно тако поступати с дететом. Наше село је нудило помоћ учитељици у школи, али је она није желела. Терала је нас, децу да јој помажемо. Морали смо да сечемо дрва за пећ све док један дечак није одсекао себи прст. Његов отац је улетео и вукао је кроз целу школу као какву крпу. Имала је жену која је чистила школу, али ми деца морали смо да бришемо прозорски симс својим чистим марамама. Девојчице су најпре морале да обришу мермерне степенице и ходнике на коленима, а онда да уђу у учионицу. Касније се прилично разболела; пензионисана је, и друга учитељица дошла је на њено место. Али та иста учитељица изабрала је мене и једног дечака да рецитујемо песму на дан Св. Саве. Могу чак и сад да је се сетим.

Сарино јадно школско искуство десило се управо пред завршетак рата. Стара влада је уступала место новој, ветерани су се враћали, шпанска грозница, од које је умрло милион и по Југословена, била је у пуном јеку, а залихе хране у опљачканим селима биле су крајње оскудне. То што се Сара често онесвешћивала било је делимично и због глади. Храна се састојала претежно од качамака, младог белог лука и другог мршавог и напабирченог јестива. Ако би прошла кола са житом или пасуљем, деца би јурнула да сакупе све што би евентуално испало. Цео Јагатић делио је један чешаљ.

— Изгледала сам као једно од оне деце што их данас можете видети на плакатима, крупних очију, изгладнело и босо.

Упркос многим тешкоћама, Сара је успела да се с њима избори. У томе јој је, поред осталог, помагало и њено „специјално место".

— Као девојчица, одабрала сам специјално место где сам одлазила кад бих од маме добила пљуску. Кад би неко викнуо на мене, одлазила сам на то место. Кад бих срела другарицу или старог пријатеља и суседа, одлазили бисмо тамо. Кад ме је мама тражила, знала је где ће ме наћи: у воћњаку на брду. Приликом своје последње посете родном месту, отишла сам да га видим. Није више исто, као да је вода збрисала брдо. Можда је било друкчије кад сам била девојчица. То је било бар пре шездесет пет година. Све бива збрисано.

Сара је такође имала користи од несрећног искуства у кући стрица Душана. Боравак у граду научио ју је нечему. Градски манири и начин живота оставили су утисак на девојчицу са села, а исто тако и осветљене улице и јарко осветљене куће. Вероватно негде око седме године први пут је осетила жељу да буде друкчија, не само девојка са села већ неко ко је изнад просека. Очеве приче о Америци оставиле су утисак на њу и сањала је о томе да одлети као птица у Америку и види железничку пругу која је ишла од велике имиграционе луке Њујорка до Питсбурга, где је њен отац радио.

Други начин на који се Сара борила с тешкоћама био је тежак рад и, постепено, ствари су кренуле набоље. Године 1918. организација за социјалну помоћ из Огулина почела је да довози храну која је недостајала у Дрежници. Како се имање опорављало и како је постајала старија, Сара је преузимала све озбиљније одговорности укључујући и неке које се у нормалним временима не би сврставале у женски посао. У једанаестој години одлазила је с оцем у шуму и помагала му да сече и превози дрва. Кад јој је било тринаест година, она и дечак Мирко постали су дрвокрадице. А једном, кад је имала четрнаест година, али само једном, заклала је јагње којим је требало нахранити раднике на имању.

— Мој отац није могао да закоље ни пиле. Он би молио неког од суседа да то учини. За то треба имати петљу. Свиње су се клале у јесен и месо се димило да би се сачувало током целе зиме. Телад и јагњад клана су само за непосредне потребе. Правили смо кобасице, мајушке и

крвавице. Крвавице су изврсне. Кад се свиња закоље, сакупи се свежа крв и стави у месо за кобасице. Одличне су.

Једном сам била присиљена да закољем јагње. Требало је да дође човек и закоље га за људе који су косили траву. Радило је дванаесторо људи. Човек није дошао, а требало им је спремити ручак. Бака није могла да закоље јагње. Деда није хтео то да уради. Рекла сам деди да ћу ја то урадити. Морала сам иначе људи не би имали шта да једу. Никад више не бих то урадила.

Сарино и Марково потkрадање шуме састојало се у томе да дању обележе дрвеће које је припадало држави, а ноћу да га посеку. Секли су га у балване и одвлачили код дрвосече који их је секао у железничке прагове. Један рођак им је омогућио да користе званични печат, тако да прагови прођу инспекцију приликом довожења на пијацу. Требало је два-три дана да санке натоварене праговима стигну у Огулин; сваке санке носиле су по шеснаест прагова.

Овај посао се завршио једног јутра кад су затекли шумара како их чека с пушком. Он је познавао Сару и била му је симпатична, па их је само опоменуо и пустио их да оду. Шест година касније, кад је Сара требало да отпутује у Америку као млада, она га је поново срела, Загрлио ју је и рекао: „Одлазиш? Баш ми је драго што идеш!“

Убро после тога Сара је добила легалан посао да превози железничке прагове од течине стругаре и радила је то до своје удаје. Била је једина жена кирицијa међу шездесет мушкараца, али су је они поштовали јер се усредсређивала на рад и јасно им стављала до знања да је ту само због посла.

— У време моје бабе, и раније, жене су јахале коње. У моје време постало је срамота да жена јаше коња. Кроз шуме, кроз олује, људи су стално јахали коње. Касније су путовали путевима од коцке. Ја сам прекршила правило и почела да јашем коња. Нико то није знао. Дуго ми је било ноћу да пешачим. Кад бих видела да неко долази, сишла бих с коња, а онда поново узјахала.

Била сам тако уморна тих дана; верујте ми да сам понекад водила коња друмом дремајући. Пробудила бих се кад би он ударио у мене или ја у њега. А шта је друго могло дете да ради?

Гонећи запрегу, Сара је одседала у гостионици коју су држали пријатељи; спавала је на столу у гостионици као што су многи гоничи то чинили да би избегли плаћање собе. Храна је била добра, али Сара је увек јела најјефтиније јело — погачу, мало чорбе и кафе — да би уштедела новац. Могла је да заради 1.200 динара дневно, што је било прилично у оно време. Плаћали су је чеком и она га је директно предавала мајци.

Мој отац није знао за ово рабаџијање све док једног дана није кренуо чезама у град и срео ме с коњима. Седела сам на колима, сва прашњава. Виделе су ми се само очи као у миша који вири из брашна. Зурио је у мене. Није хтео ништа да ми каже што би ме смело, а није хтео ни да виче јер смо били међу људима. Само је продужио. Код куће је почео да ме испитује. Рекао је: „Дете моје, не желим да моја ћерка то ради". Казала сам: „Оче, желим да ти помогнем. Немој да се стидиш. Никад те нећу осрамотити, обећавам ти. Знам да ти треба помоћ, а ја сам једина која ће ти помоћи. Зато то радим". Бојала сам се да ће ми забранити даље да радим; био је веома поносан. Али није ми забранио. Схватио је да је то добар посао, пристојан посао. Умела сам да се понашам међу оним мушкарцима. Увек сам водила рачуна о томе да ми партнер на путу буде неки породични пријатељ и старији човек. Отац је знао да неће бити проблема.

И друге девојке су такође почеле да раде као ја желећи да помогну родитељима и себи током школовања. Изгубиле су своје коње. Напојиле су их и оставиле слободне неко време. Отишле су у шуму с момцима и нису могле да нађу коње два или три дана.

У једној од малих кафана где смо се заустављали затекао се мој стриц с једним пријатељем, који му је рекао: „Љуба и Милија су изгубиле своје коње, али Сара свог неће изгубити, то је сигурно". „Кад је тај човек то казао, осећао сам се као да сам на трећем небу, толико сам био поносан", причао је после стриц.

Ниједан мушкарац није могао да ради као ја. Нисам била груба. Мислим да нисам била другачија од било које жене, али била сам јака као мушкарац.

Било је то време борбе, патње и одрастања. У доба кад је њен отац био растрзан гласинама које су му приписивале политичко убиство Сара се сећа још једне бриге везане за њега:

— Најтужније сећање на мог оца јесте кад се он разболео на путу из Огулина кући. Није могао да настави пут, па је остао код неких пријатеља у једном селу, а његове коње и кола вратио је сусед. Коњи су му стигли кући око једанаест увече. Мама је била трудна. Имала сам тринаест година. Дохватила сам лампу и потрчала; у једанаест увече трчала сам четири километра до оног села. Кад сам стигла до куће у којој је отац остао, била је скоро поноћ. Људи су се уплашили, а ја сам лупала на врата док ми нису отворили. То је била најстравичнија ноћ за мене. Нисам се бојала да ће се мени нешто десити, већ сам се бојала за оца. Чир му је био прокрварио.

Опасност и неочекивано насиље нису били непознати у Сарином животу и они су добијали на снази што је постајала зрелија.

— Стајала сам пред једном кућом на друму и слушала девојке и момке како певају на прослави једне веридбе. Сока је била на тој прослави, али мени нису дозволили јер сам била сувише млада. Боже, како сам желела да сам тамо. Са тог места сам могла чути музику. Слушала сам хармонику, чула их како играју и све друго. Изненада, неко ми је пришао с леђа, ставио ми капут преко главе и одвукао ме у приземље. Срећом, на спрату је било вруће, па је свирка престала и људи су изашли напоље да се расхладе. Онда су чули мој врисак. Боже свемогући, каква је борба настала. Један војник из мог села, који је био на одсуству, препознао ми је глас. Врата у приземљу отишла су у парампарчад. Војник је дохватио човека који ме је напао и поломио му сваку кошчицу; момак није излазио из кревета месецима. Било је то у време Божића.

У пролеће моја рођака Јања и ја чувале смо свака по неколико стотина оваца и јагњади. Било је лепо не-

дељно преподне, око једанаест сати. О чему би две тинејџерке разговарале ако не о момцима? Угледале смо два човека како иду кроз поље према нама. Прво сам препознала једног, а онда другог. Један је био онај момак, а други из оближњег села.

На несрећу, кад смо их виделе, Јања је потерала овце једним путем а ја другим. Уместо да останемо заједно, ми смо се раздвојиле. Касније смо схватиле колико је то било глупо. Онај момак ме је ухватио и оборио на земљу. Ударао ме је по глави желећи да се онесвестим. Вриштала сам и људи су чули мој врисак. Други младић није знао шта се десило раније. Подигао је оног момка и рекао: „Човече, шта то радиш? Јеси ли зато пошао са мном?" Овога пута су га ухапсили. Мене су ућуткали а село није говорило о томе. Мама је хтела да ме одведе лекару, али ја сам рекла: „Ништа се није десило пусти то. Да је нешто било тражила бих да ме одведеш. Молим те, веруј ми. Пусти то."

Мајка тог момка била је блиска пријатељица моје мајке. Мислим да је он покушао да изравна рачуне. Био је запросио моју старију сестру Мару. Онда моју другу сестру Соку која је рекла отприлике ово: „Моја сестра није хтела да се уда за тебе. Зашто бих ја?" Таква је била Сока.

Дошла сам кући. Крв ми је цурила низ врат од уколсница које су ми се уболе у главу док ме је ударао. Кад ме је мама угледала са стргнутим кикама и обливену крвљу, одмах је знала шта се догодило.

И Сарина мајка је претрпела покушај силовања кад је носила храну радницима на пољу. Она се одбранила од нападача — шумара — и наставила даље својим путем. Кад је шумар сазнао да је напао снају свог колеге, стрица Пере, извинио се.

После покушаја силовања неки момци су се сакривали иза ивице шуме и сачекивали Сару да је уплаше. У време кад је сексуално васпитање било непознато и кад се сматрало да се о сексу треба обавестити тек у браку, овакви несрећни догађаји често је требало да надокнаде незадовољавање животних потреба.

ПРОСИДБА И БРАК

Кад је Сара зашла у позне тинејџерске године, осетила је да расте притисак на њу да се прилагоди локалним обичајима и да се уда. До своје осамнаесте године већина девојака била је већ удата.

— После осамнаесте почињеш да стариш. У двадесетој си већ стар. Момцима је по свој прилици било лакше. Могли су да чекају до двадесет пете, али не дуже. Али за девојку је било врло тешко ако пређе двадесету. Није имала више шансе.

После склапања брака млади су прекидали школовање. Они се узму, подижу децу док су млађи, онда деца помажу њима на имању. Зато се склапају бракови.

Сара и сада мисли да је проводацисање добра ствар и тврди да је и сама „проводацисала у неколико случајева и ти бракови су испали сјајни". Међутим, до времена кад се њена сестра удала, а то је било после рата, ствари су се делимично биле промениле. Мара је изабрала себи мужа упркос жељама родитеља, али Сокино венчање било је много традиционалније.

Сарина будућност је изгледала предвидљива: судбина јој је била да буде жена српског сељака. Али она је хтела више од тога. Пошто су њен отац, већина њених стричева и неколико других људи из Дрежнице живели некада у Америци, чинило јој се да Сједињене Америчке Државе и Канада нуде могућност за бољи живот и створила је у себи представу о томе како градови тих земаља, укључујући и Питсбург, изгледају.

— Знала сам да могу да постигнем нешто боље у животу, боље него да будем домаћица, да радим с коњима, да радим у пољу. Али у Дрежници није било начина да постигнем то боље. Тамо нисам могла да напредујем и могла сам само да будем домаћица и да радим као роб. Ништа друго. Тако сам се удала.

Мада не одмах. Прво је упознала Лаку.

— Јања и Лако су били рођаци. Једне ноћи Јања је била код мене и заједно смо чистиле кукуруз и спремале га за сушење. Она је помагала мени а следеће ноћи ја бих отишла да помогнем њој. Момци и девојке су радили заједно. Те ноћи остала је да спава код мене. Девојке су спавале у приземљу у које се улазило споља. Спремала сам се за кревет кад ме је неко зграбио. Вриснула сам. Ставио ми је руку на уста. Рекла сам: „Још ћу вриштати". Његов стриц био је мој кум. Јања је била у кревету; она је све то испланирала. Замолио ме је да му опростим што је био мало груб кад сам вриснула. Била сам стварно снажна. Рекао је да више никад неће тако нешто урадити. Остали смо тако до зоре. Тако је почело. Кад је било следеће посело, није дошао у кућу. После посела био је под прозором. Имали смо двоструке прозоре; могли су се отворити и унутрашњи и спољашњи прозори. Сели смо на прозорски симс — његова стопала била су напољу, моја унутра. Седели смо на прозору до зоре. Тако се наставила наша романса — на прозорском симсу, као да смо птице. Био је најфинији младић кога је једна девојка могла да нађе.

Романса је држана у тајност док се Сарина старија сестра Сока није удала, али ни после тога није им било дозвољено да се виђају јавно. Оно што је почело у јесен наставило се још око годину дана или више. Сарина прва јутарња дужност била је да нахрани коње и она је остајала будна до тада. Била је толико неиспавана да би заспала где год би села.

— Једном, док смо радиле у башти, мама ми је рекла: „Одвешћу те доктору. Имаш неку спаваћу болест". Рекох у себи: „Дај ми двадесет четири часа па ћеш видети како

ћу бити излечена". Кад сам се после двадесет једне године вратила кући дошла је група жена да ме види. Испричала сам мајци и њима шта је заправо било и оне су вриштале од смеха. Нарочито кад сам им рекла да је хтела да ме води лекару. А мени није био потребан доктор, било ми је потребно двадесет четири часа сна!

Коначно, Сара и Лако су се неформално верили, а нормална веридба је морала да чека док се Сока не уда. Чак и тада, очева одлука да приреди Сари велелепну свадбу и да јој да богат мираз, што је било велико оптерећење за породичну економију, значила је да ће проћи можда и две године пре него што се сакупи довољно новца за мираз. Ипак, перспективе су биле добре.

Онда у јулу, за време неформалне веридбе, једна Циганка је рекла Сари да ће се удати за човека који ће доћи преко океана и који је удовац са дететом. Време озваничења веридбе било је близу. Лакина породица је управо требало да дође у посету Сариној кад је наочит мушкарац, гост у дединој кафани, видео Сару како носи воду из бунара.

— „Ко је она млада девојка?" упитао је. Док сам одлазила, изашао је из гостионице и рекао: „Стани мало, млада дамо. Жедан сам."

Почели смо да разговарамо и упитао ме је: „Имаш ли неког у Америци?" „Да, два рођака", рекла сам. Упитао ме је да ли бих пошла с њим кад би ми они послали карту. Волела бих да идем", одговорила сам. Просто тако. Попио је мало воде и отишао. Ја сам ушла у кућу. Али мислила сам на тог човека, стално, пуна три месеца.

И други момци из различитих села занимали су се за Сару, али они нису знали за Лаку. Она је била крепка девојка, у касном тинејџерском добу, ојачала од терања запреге, препланула, црвенкасте косе, понешто избледеле од сунца. Била је привлачна и надзорник стругаре почео је да прича о томе колико би новца дао кад би се она удала за њега. Сара је одговорила да она није на продају као крава. Није на све то обраћала пажњу јер је знала да је Лакина цура.

— Сећам се кад ме је један момак, шест или седам година старији од мене, довео за руку из суседове куће мојој мајци. „Ево, мајко Марта, довео сам је кући не таknувши је". Приликом моје посете двадесет година касније рекао ми је: „Чувао сам те за себе". Одговорила сам: „Баш си нашао начин да ми то кажеш". Мојој мами се то допало.

Једног дана девојка Неђа дошла је и рекла ми да неко хоће да ме види и да ме чека у бакиној дневној соби. Отишла сам тамо и затекла странца и баку како разговарају. Бака је отишла да донесе ракију. Седела сам и он ми је рекао: „Хоћеш ли да се удаш за мене?" „Да, да." Бака се вратила и он је извадио злато. „Ја сам ваш нови зет" рекао је и дао јој дукате. Показао ми је злато које је враћао мајци своје прве жене; враћао је њен мираз. Имао је тежак брак. Али оно што ми се допало код мог мужа, оно чему сам се стварно дивила, а што сам онако млада каква сам била одмах осетила, била је његова људност. Осетила сам да је он најфинији, најпоштенији човек кога бих ја или било ко други икад могао пожелети. Такав је стварно и био — и са суседима, и са људима са којима је радио — све до своје смрти.

Ова просидба се десила дан уочи објављивања званичне веридбе са Лаком. Његова породица је требало да дође из града на прославу следећег дана. Сара није хтела да се суочи са Лаком. Она га је још увек волела и осећала се кривом што га повређује. Али десило се то да је срела његову сестру на бунару; предала јој је веренички прстен и замолила је да га врати Лаки. Сестра се разбеснела, а пријатељи су подстицали Лаку да се крваво освети. Лако је био у шоку, али није хтео да се свети.

„Не, ја боље познајем Сару него ви", говорио је. „Она зна шта хоће у животу и сада за то има прилику. Нека иде у миру".

— Боже како сам повредила Лаку! Ником не бих допустила да тако поступи. Али Америка је била нешто што ни Лако ни село нису могли да ми дају. Сељанима све то није било мило, али су разумели. Сада, кад дођем у Југославију, Лакин син ме посећује. Лаку сам видела 1952. године. Умро је отприлике годину дана касније. Једном ме је његов син питао: „Тетка-Саро, чуо сам да сте се ти и мој тата много волели. Шта се десило?" Рекла сам: „Живот је тежак. Знала сам да могу да урадим нешто више у свом животу само на другом месту. Тешко је било у селу за амбициозну младу девојку". Одлазим и код Лакине сестре. Кад ме види, страшно се растужи. Она је знала. Она је стварно знала.

Чини ми се да свака птица зна ком јату припада. Понекад се грешком прикључи другом јату, али тамо није срећна и сви знају да ту не припада.

Дмитар Ивошевић, кога је Сара увек звала Ник, потицао је из породице која је много лошије стајала од Вукелића. У Сједињене Америчке Државе отишао кад му је било тринаест година и радио је у челичани Џонса и Лафлина у јужном делу Питсбурга. Кад је упознао Сару, жена му је била управо умрла и био је на одсуству. Био је наочит и имао је добро плаћен посао у Америци, па су му пријатељи у Југославији нудили добре партије за женидбу. Његова жена Милија умрла је од туберкулозе која се испољила после побачаја, неколико месеци после Никијевог рођења.

Ник није био оно што је породица желела за Сару. Његова мајка, која је родила Ника у другом браку, умрла је млада оставивши шест синова на бригу стрицу. Иако је она уживала поштовање, таква породична нестабилност није била оно што су Вукелићи желели код људи који су се венчавали њиховом децом.

Симо је био на једном од својих дугих пословних путовања негде у земљи и није знао ништа о ономе што се десило. Остали чланови породице су били ужаснути кад је Сара открила своју веридбу са Ником, али су ускоро то прихватили и почели су да се праве планови за венчање.

Венчање је требало да се обави само десет дана после просидбе; Никово одсуство је било при крају. Пред свадбу Ник је предложио да он и Сара оду у Огулин да купе венчаницу и другу одећу. Требало је пет сати да пешаче кроз шуму и Сарина мајка се плашила да ће Сара изгубити и част и вереника кад тамо буду сами. Сара је одолела његовом наваљивању, али, кад су дошли у Огулин, Ник је желео да одседну у луксузном хотелу.

— Ја сам хтела да одемо тамо где је одседала моја породица. Тамо су ме познавали и тако бих била под контролом; знала сам да бих била заштићена. Кад смо стигли тамо, потрчала сам уз степенице. Г-ђа Колић, која је држала хотел, поздравила ме је речима: „Саро, Саро, јеси ли се удала?“ „Нисам“, одговорила сам јој. „Не брини, тетка Мара ће те чувати“. И стварно јесте. Закључала ме је у собу. Ник је знао да не може доћи до мене јер је била пријатељ породице. Мислим да је целе ноћи пио с неким познаницима.

Следећег дана отишли смо да купимо ствари за венчање, хаљину, ципеле, све што нам је било потребно. Био је то мој први пар ципела. Не можете замислити како се у ципелама осећао неко ко није ни знао како се хода у ципелама! Био је диван пар ципела светле беж боје.

Из Огулина смо затим отишли аутобусом у други град, Јасенак. Тамо су такође живели пријатељи моје породице. Преноћили смо у гостионици коју су држали моји рођаци. Ник није ни помишљао на то да ме салеће тамо.

Онда смо кренули пешке кући, двадесетак километара. Ишли смо путем, па пречицом, па путем, па опет пречицом. Био је диван септембарски дан. Чули су се људи како раде у пољу На једној од стаза стварно сам га бацила у очајање. Носила сам пакет са својом венчаницом, ципелама, папучама, свим својим стварима. И бацила сам га низ брдо. Нико мене неће пипнути. Нема ништа ни од венчања нити од било чега другог!

Видео је да нисам била неозбиљна и да нико није могао да ме намагарчи. Сишао је низ брдо, узео пакет и донео ми га. Лепо. Стигли смо близу куће и рекох: „Нема везе. Кад се венчамо, бићу твоја жена“. Отишао је кући не допративши ме до мајке. Она је питала „Где је Дмитар?“ Одговорила сам: „Отишао је кући, има неког посла“. Показала сам јој венчаницу и друге ствари и она је видела да је све у нереду.

Око четири по подне отишла је да однесе храну радницима који су окопавали кромпир. Кад ето ти Ника. Боже свемогући! Била сам јака врло јака у то време. Ниједан мушкарац ми није могао ништа, ниједан мушкарац. Рвали смо се. Он ме је зграбио и тресnуо на мајчин кревет. Кревет се поломио и све се срушило. Тада смо се уплашили

и почели да намештамо кревет заједно. На шта би то личило? Будућа ташта доће кући, а кревет растурен! Брзо смо средили кревет и Ник се смирио.

Кад је Ник отишао у Америку, разговарала сам с мајком. Била је узнемирена и ја сам јој рекла: „Мама, веруј ми, на дан венчања била сам иста као и на дан рођења“. Клекнула сам и заклела јој се. Била је срећна због тога.

Симо још увек није ништа знао. Није било времена да га обавесте. Једног дана сањао је како лежи изван бараке у којој је спавао и киша цури с крова равно на њега, а он не може да устане и склони се. Следећег дана добио је писмо којим га обавештавају да се Сара удала.

Брак је требало да буде оглашаван у цркви три недеље унапред, али Сара и Ник су уместо тога само платили тарифу јер је Ник морао да отпутује и било је времена само за једно оглашавање. Венчали су се 29. септембра 1930. године. Симо је раније имао обичај да каже: „Кад се моја Сара буде удавала, биће то свадба какву Дрежница није видела“. Сара је осетила олакшање што није имао прилику да те планове спроведе у дело. Али чак и обична свадба, са кратком најавом, представљала је велики издатак; целе недеље у породици се месило, кувало, пекли су се свиња, јагње, теле, куповало се вино и пиво, одређивало се где ће гости да преноће — у кући, код суседа или рођака. Сара је била прва сеоска млада која се одвезла у цркву аутомобилом. Био је то кабриолет један од два аутомобила у Дрежници.

— Био је то течин ауто. Он је имао стругару одмах испод моје куће. А у стругари је радио Лако, моја љубав. Кад је чуо свадбаре да су кренули, управо је стављао грађу да се суши. Видевши свадбену поворку како долази, завукао се међу наслаге дрва тако да није могао да нас види док пролазимо. Али ја сам могла њега да видим. На путу до цркве стално сам окретала главу и могла сам да га видим иако је био мали као буба. Тако сам отишла у цркву. При повратку оданде моје очи су опет потражиле стругару. Опет сам га видела како ради. Кад смо се приближили, поново се сакрио. Ужасно сам се осећала и знала сам да лоше поступам.

Чувена Америка! Моји стричеви и мој отац били су у Америци. Ноћу, док смо ткале прекриваче и поњаве, причали су о Америци. Деца слушају те ствари. Неки су жалили што су вратили. Моји стричеви су жалили, али они су имали породице и морали су да се врате. Кад ми се указала прва прилика да одем тамо, ја сам отишла. Никога нисам питала за дозволу, ни мајку, ни оца, ни било кога другог. Била сам чврсто одлучила да се удам за тог човека. Живот у Југославији у то време био је тежак. Кад се моја сестра удала, изнела је све из куће. Кад родитељи удају кћер, дају све. Ако је девојка из добре породице, очекује се мираз. Да је мој отац поново морао да га да, остао би у дуговима до краја живота. Ја нисам хтела то да му учиним, сувише сам га волела. Онда је искуснула ова прилика. Знам да је Лако то разумео. „Знам зашто је Сара то урадила", говорио је. Тешко ми је било, али... Можда бисмо имали срећан живот, али не и успешан. Тамо нико није могао да успе. Човек је остајао роб до краја живота. Лако је имао дуг живот; његова жена, моја рођака, умрла је од тешког рада.

У цркви церемонија је добила друкчији тон.

— Мој муж је збијао шале. Морали смо имати пешкир којим би нам везали руке; њега је требало сами да израдимо и он је остајао свештенику. Поп је упитао кума где је пешкир за везивање руку. Ник је рекао: „Не треба вам. Даћу вам своју марамицу". „Не, не може марамица, мора бити пешкир". Ник је направио неколико шала због којих су се људи смејали. То ми се допало.

Била је то мала свадба са десетак присутних људи. Пошто отац није био ту, рођак Сава је предао младу.

Млада би обично сишла с кола испред мужевљеве куће и прошла кроз ужарено угљевље. Онда би јој пружили ћуп са новчићима, орасима, житом и другим стварима које означавају напредак и она би их бацала преко куће, а деца су их сакупљала са друге стране. Потом је следила свадбена гозба. Кад би младу замолили да игра, могло се десити да открије да су јој украли ципеле. Следио би обред поновног куповања ципела, као један од начина да

се увећа сума новца за младу. Најзад би се млада, још увек под велом, повлачила са мужем у спаваћу собу, док се гозба настављала. Весели гости би по целу ноћ лупали на врата и прозоре, ударали у шерпе и лонце. Кад се Сарина мајка удавала, гозба је трајала целе недеље.

Са Саром је било друкчије јер она није свијала дом у Југославији. После гозбе Сара и Ник су сели у поподневни воз за Загреб и отишли на петодневни медени месец. Загреб је био много урбанија средина него било које друго место које је Сара до тада видела.

Сећа се људи који су врвели на све стране, читавог океана људи. Сећа се хотела са мермерним степеницама и источњачким теписима; укусних обеда са непознатим јелима какав је, на пример, био сладолед; топота коњских копита по каменом плочнику (за разлику од прљавих путева код куће); трамваја, ствари које чак ни Огулин није имао. При повратку из Загреба кући — Ник ми је рекао:

„Одлазим следеће недеље. Морам да идем јер ми је истекло одсуство". Пре тога ми није био рекао да одлази одмах.

Благи боже, какво је искуство удаја! Врло неприкладна ситуација: млада девојка и зрео мушкарац. Није знао како да поступи са мном. Повредио ме је. Никада нисам више пожелела мушкарца. Прво искуство је веома важно: или је добро или је лоше. На жалост, моје је било лоше, али то није била ни моја ни његова кривица. Долазећи у Сједињене Америчке Државе, мислила сам на оно што ме чека; тресла сам се и дрхтала на броду, у возу од Њујорка до Питсбурга. Шта ће бити са мном? Хоћу ли опет бити повређена?

Сара је морала да чека на папире шест месеци. Пошто је Ник био амерички држављанин, добила је дозволу иако је имиграциони закон био тада веома строг. Али требало је времена. Ник јој је оставио новац. Она и њен зет дошли су на железничку станицу да га испрате. Војник Марко, који је Сари дуго писао а није знао ни за Лаку ни за Ника, остао је у убеђењу да је она дошла на станицу због њега.

Док је чекала, Сара је вежбала читање и писање на таблици коју јој је Ник дао како би могла да одговара на сувопарна писма што су повремено стизала. На крају, послао јој је карте за Америку.

Мајка је за то време настојала да држи Сару у кући забрањујући јој да иде на забаве и говорећи да „удата жена са дететом нема шта да тражи на прославама". Ударила је Сару штапом што је отишла у двочасовну опроштајну посету рођаку Сави. Према Сари је благонаклонија била прва Никова ташта која јој је једног дана рекла: „Сада знам да ћеш ти бити мајка мом унуку осећам као да се моја Милија вратила у живот".

Извесно време после удаје Сара је сањала Лаку сваке ноћи.

— Лако и ја смо избегавали једно друго. Виђала сам га издалека. Једном, управо пред мој пут у Америку, дошла сам у пошту да подигнем нешто што ми је муж послао; он је био тамо. Требало је пешачити натраг око пет километара. Изашла сам прва и кренула. Он ме је стигао и почели смо да разговарамо. Он би ме нешто питао и ја бих одговорила; били смо као два камена. Није било много тога да се каже. Причао је да би волео да оде у Канаду; имао је тамо неке рођаке и планирао је да оде. Али никада није у томе успео.

Лако се на крају оженио Сарином рођаком Маром, верујући можда да ће она бити друга Сара. У ствари, тај брак је био несрећан; можда је Мара осећала да је била замена за Сару па је била љубоморна. Лако је остао у селу. Сара га је поново видела двадесет једну годину касније, кад је дошла у посету својима, и нашла је да је исто онако племенита срца као што је увек био. Слала му је лекове из Америке као што је слала и многе ствари које су биле потребне њеној породици после другог светског рата. Умро је отприлике годину дана после њене посете, вероватно од рака.

— Кад ме је један од његових синова упитао зашто се нисам удала за Лака, рекла сам: „Мислим да Бог није тако хтео. Вероватно ми је био одредио боље ствари. Знала сам да ћу успети ако добијем прилику. Није било

начина да овде ишта постигнем. То је, дакле, разлог. Знам да сам повредила вашег оца". Верујем да ме је Бог послао у Америку, тако да сам, кад је дошло време, могла да помогнем сваком коме је био потребан лек: Лаки, његовој жени. било коме. Увек сам била ту. Било је још важније моћи помоћи породици, и увек сам помагала. Хвала Богу за то.

Пошто је венчање обављено на брзину, Сара је Никовом стрицу и браћи предала традиционалне поклоне које млада даје својти. После другог светског рата наставила је да им шаље одећу и друге ствари као што је слала и својој породици.

Пре него што је пошла у Америку, у конзулату Сједињених Америчких Држава су питали Сару да ли би повела шестогодишњу девојчицу Милицу у Питсбург, где је била њена мајка. Мала се била разболела и мајка је морала да је остави у Југославији кад јој је било две године и да се сама врати у Америку. Сара је пристала да је поведе.

Кад је последњи пут посетила Никову прву ташту — она ме је испратила низ пут и рекла ми: „Душо, морам нешто да ти кажем. Не могу те пустити да одеш а да ти то не кажем јер бих се осећала кривом. Добила сам из Америке писмо у коме се каже да је Ник практично убио своју жену". Није то урадио физички, али је био зао према њој. Одговорила сам: „Удала сам се за њега. Његова сам жена. Идем, макар ме то убило".

И, замало и јесте.

II

ДОЛАЗАК У АМЕРИКУ

И пре њене вртоглаве удаје неким људима је било јасно да Сарина будућност лежи у Сједињеним Америчким Државама.

— Сећам се кад је свекар моје сестре Соке дошао да нас посети. Дошао је по зими, преваливши двадесетак километара. Моја мама је хтела да му приреди нешто нарочито. Брзо сам умесила хлеб, гурнула га у пећницу, отрчала по шунку, кромпир и друго. Док сам донела те ствари, хлеб је био готов. Цела вечера је била спремна за отприлике један сат. Кад сам се спремила да пођем у Америку, он је рекао мојој мами: „Америка је за њу".

Упркос узбудљивости и привлачности Америке, одлазак је значио тугу и забринутост. Сара је остављала све што је познавала. Она је кретала у живот у непознатој земљи са човеком који ју је већ био повредио и дететом од три године које никада није видела. Није знала када ће и да ли ће уопште поново видети своју породицу и пријатеље. Њена мајка се није надала да ће је икад више видети. Рекла је: „Љубиш моја мртва уста".

Симо ју је одвео на станицу у Загребу, одакле је почело њено путовање. Оно је трајало од 23. марта до 8. априла 1931. године. Отац је сео с њом у воз и извадио икону Богородице из новчаника. Прикачио је на њену одећу и рекао: „Нека те Мајка Божја води; никад то не заборави".

Сара је прешла Европу возом за два дана и стигла у луку Авр неколико дана пре поласка брода. Обилазила је град придруживши се групи Југословена, тако да се

осећала мање изгубљеном и усамљеном. Била је ту и група пријатељски расположених Канађана која је требало да путује истим бродом. Све је било добро док јој један од њих није понудио банану. Сара никад раније није видела такво воће и, као самосвесна млâда, претпоставила је да је то нешто опасно. Била је ван себе од беса и избила је туча којом приликом су разбијена врата. Цела ствар је изнета пред судију, који се силно забављао; ствар се разјаснила, Канађани су платили штету и успостављен је мир. Још једно поучно искуство ове дошљакиње са Балкана било је кад је први пут угледала Црнца и упитала у чуду: „Шта се то са њим десило?"

Путовање је трајало пет дана.

— Није ми било мука, али свима другима јесте. Храна је била добра, услуга је била добра. али људи су патили од морске болести. Помагала сам им идући од једне кабине до друге. Нисам знала енглески нити било који други страни језик, а говориле су се све врсте језика, па чак и руски и хебрејски. Ипак сам све време помагала болеснима. Отварала сам врата своје кабине да би ушао свеж ваздух, али то није било могућно јер су изнад биле палубе.

Једне ноћи, кад су врата била отворена, прошао је капетан и погледао у њену кабину. Уплашена, Сара је залупила врата.

Брод је пристао у Њујорку 7. априла. Сара је стигла са нешто одеће, својим имиграционим документима, неколико Никових дуката и иконицом Богородице коју јој је дао отац. С њом је била и Милица, девојчица коју је Сара водила њемој мајци.

Не познајући уопште Сједињене Америчке Државе и не знајући енглески, Сара, којој је било осамнаест година, и Милица, којој је било шест година, прошле су кроз исту процедуру кроз коју је стотине хиљада других људи пролазило пре тога. Пошто су прошле кроз царинско и имиграционо одељење, одведене су приватном имиграционом агенту који је био повезан са агенцијом у Југославији.

— Са брода сам сишла у току дана. Увече сам била у возу за Њујорк. Ставили су ми привезак на коме је писало докле идем. Кондуктери су знали куда идем кад би видели привезак — као код стоке. Привезак су ми ставили пре но што сам сишла са брода да се не бих изгубила. То је био једини начин да стигнем тамо где сам наумила. Нико се никад није изгубио, верујте ми. Већ су били телеграфисали мом мужу да би били сигурни да ће ме неко сачекати.

Кад су Сара и Милица стигле у Питсбург, Ник их је чекао.

— Чекао ме је на станици код Смитфилд-стрит-брица — пијан. Чекао ме је пијани муж. Каква добродошлица! Замислите само младу девојку која долази у непознату земљу, а сачекује је неко такав.

Нимало обећавајући почетак. Сара је очекивала да ће кућа бити спремна, али открила је да ништа није спремно. Уместо кући, одвезли су се таксијем до Мамула, кумова који су крстили Никија, Никовог сина из првог брака, и који су живели у Келер-стриту 124, у Карику. Стигли су тамо око пола десет пре подне.

— Отац ми је рекао да је Питсбург прљав, али било је пролеће и брда су већ била лепа и зелена. Но, кад смо после два дана дошли кући, у јужни део Питсбурга, све је било црно. У то време тамо није било дрвећа на улицама. Јужни део је био потпуно црн лети. Сада тамо има дрвећа и лепо је. Онда је било прашњаво и блатњаво.

Било је узбуђења кад сам стигла. Мали Ник је седео за властитим малим столом у кухињи и доручковао. Кума му је рекла: „Ники, ово је твоја мама!" Он је погледао око себе и рекао: „Колико мама ја имам?" У ствари, мислим да се, као дете, никад није навикао на мене.

Миличина мајка је дошла по њу тог јутра. Она није била видела своје дете четири године. Никада нисам доживела нешто тако као тада и не верујем да је то уопште могућно још једном доживети. Кад је видела малу рекла је: „Ја је не желим. Ја те не желим; не интересује ме шта ће са тобом бити". Господе боже, како неко може да

буде такав. То је била њена мајка, и она ју је одбацивала! Али повела ју је са собом; шта је друго могла да уради? Недељу дана после тога дала ју је неким људима. Одгајали су је неки Јевреји. Неколико година касније помагала јој је једна Српкиња. Она је била европско дете, а сва друга деца била су Американци. Она се није уклапала, сирота девојчица.

Кад је одрасла, била је лепа, висока девојка. Ишла је од немила до недрага. Много пута ми је говорила: „Питам се зашто ме мајка није желела", или било ко од њене браће и сестара. Ја сам одговарала: „Немам појма, Милице. Ја сам урадила што сам могла. Довела сам те мајци и мислила сам да ће те она дочекати раширених руку".

Виђам је понекад. Сада има унуке. Нисам је видела у последње две године, али долази. Блиска сам јој на неки начин.

По доласку, не добивши ни толико времена да попије шољу кафе, Сара је преузела своје супружанске дужности.

— Ник ништа није био припремио. Његов намештај је већ две године стајао код кумова у подруму њихове куће. Кад се Никијев кум — он је био надзорник у челичани Џонса и Лафлина — вратио с посла, питао је жену где сам ја и она је рекла: „Само сиђи у подрум и погледај шта она ради!" Он је био страшно бесан на мог мужа. „Човече, јеси ли ти полудео?" рекао је. Зграбио ме је за руку и казао ми да одем горе. Мој муж је рекао: „Довољно је јака, може она то". Очистила сам намештај.

После два-три дана Сара, Ник и Ники преселили су се у своју кућу у јужном делу града, у стан на спрату, који се састојао од три собе, у Кари-веју, близу челичане Џонса и Лафлина. Испод њих становао је пар из Пољске, такође у браку однедавно. Клозет је био напољу, али у стану је била чесма са хладном водом, а у кухињи плинска пећ, што је све представљало велики луксуз за једну српску сељанку; Сара више никада неће носити воду ни дрва за потпалу. Међутим, стан није био ни пипнут у последње две године и чађ и прашина били су дебели

десетак центиметара, што је било доказ да се стан налазио у једној од најпрљавијих четврти града општепознатог по својој задимљености. Сара се сместа бацила на прљавштину, али, уз све њене напоре, никада је се није сасвим отресла.

Сада је Сара открила Америку о којој су јој причали отац и стричеви, Америку индустријских постројења и бедних кућа у прљавим улицама без иједног дрвцета. Међутим, они су знали Америку у којој је бар било посла на све стране, а Сара је дошла у Америку која је улазила у најгору депресију. Високо индустријализована Пенсилванија била је једна од највише погођених држава, са два милиона људи на социјалној помоћи 1932. године. У Питсбургу педесет посто радне снаге међу белцима није било запослено, а међу црнцима тај процент је био још виши. Осамнаест посто породица у Питсбургу било је још увек на социјалној помоћи 1933. године, године када су тек инаугурисани председник Френклин Д. Рузвелт и Конгрес почели да предузимају мере за опоравак привреде, које су почеле полако и несигурно да решавају проблем незапослености. За време депресије Сара је видела ужасне ствари: људе који наслоњени на зграде у Смитфилд и Вуд-стриту просе; људе који разговарају по улицама јужне четврти, немајући вољу да оду кућама или немајући куће; неки су одлазили да пливају у оближњој реци. Чинило се да су потпуно изгубили способност да планирају будућност; ако би дошли до нешто новца, одмах би га улудо потрошили. У Југославији су бар постојала имања која су давала храну. У Сариној улици као да су сви били под друштвеним старањем. Коначно, Рузвелтови социјални програми дали су резултате; послови које је нудила Управа за унапређење рада почели су да избављају људе од прошења и социјалне помоћи.

Јужни део Питсбурга првобитно су чиниле три независне вароши које су основали чланови породице Ормсби у раном XIX веку. Ормсбијеви су некада имали простране летњиковце у близини Сариног новог дома, али варошима је од почетка била судбина да постану индустријске. У брдима преко реке Моногаела, преко пута Форт-Пита, осамнаестовековног језгра Питсбурга, пронађен је угаљ. У току XIX века индустрија се ширила на исток,

око четири километра дуж јужне обале Моногаеле. Она је окупирала старе јужне вароши — Бирмингем, Источни Бирмингем и Ормсби, чак и пре него што су се оне стопиле у Питсбург 1872. године. Железаре су заузеле обалу Моногаеле, а стакларе, чувене у XIX веку, биле су расуте у подножјима брда која су се уздизала из речне долине. Стиснуте између фабрика налазиле су се дрвене радничке кућице, веће и лепше куће припадника средње класе, радње, кафане, цркве и школе. Дуж стрмих обронака брда вијугале су уске улице и стазе и низале се дрвене куће, као и дуге јавне степенице којима су људи одлазили на посао или се враћали кући. Низ неколико падина саобраћале су жичаре преносећи људе, возила и угаљ.

Становништво је 1870-их година било углавном са енглеског говорног подручја, али, кад је започела масовна имиграција из централне и јужне Европе, јужни део, као и друге индустријске општине на подручју Питсбурга, постао је дом мноштва људи који су били странци и за Сједињене Америчке Државе и међусобно: Немци, Словаци, Пољаци, Литванци, Срби, Италијани и други, они су основали властите црквене парохије и клубове. Таква етничка мешавина постојала је давно пре него што је Сара дошла.

— Амерички народ нису прави Американци. Они су људи као ја, који су имигрирали у ову земљу. Пословни људи знали су литвански, руски, украјински, знали су скоро све. Они су учили. Ко год је водио неки бизнис, ресторан или радњу знао је све европске језике. Зато наши стари нису научили енглески: свако им је говорио својим језиком. У радњи где сте куповали месо, млеко, било шта, говорили су ваш језик. Јевреји су били мудри људи. Они су знали све језике. Већином су држали касапнице, пиљарнице, текстилне радње. У 27 улици биле су јеврејске радње: Хелер, Давидсон, Голденсон. Тамо нисте имали никаквих проблема што се језика тиче.

Међутим, ако сте тражили посао, било је проблема. Жене су биле затворене у куће и подизале су децу. Одлазиле су у радње у којима су месари или пиљари говорили њихов језик, тако да никад нису научиле енглески.

Нису морале. Ја сам морала да научим језик кад сам почела да радим, а и желела сам да га научим јер ми је тако лепо звучао.

Није било радњи које су држали Срби, али нисам морала да се мучим кад сам ишла у куповину јер је било јеврејских радњи. То није било добро за наше људе пошто су тако остајали дуже везани за Европу.

Живот америчке домаћице збуњивао је у почетку Сару. Није знала енглески, а и на свом језику је још увек учила да чита и пише. Никада раније није се суочавала са робом и услугама у југословенским градовима, а камо ли америчким, а вођење домаћинства у америчком индустријском окружењу било је сасвим различито од вођења домаћинства у селу у Хрватској.

— Нисам умела да употребљавам средства за чишћење стана. И како сам могла да знам да је за јело нешто што није ни изгледало ни имало укус као било шта код куће. Све је било друкчије: храна, средства за чишћење, све.

Назебла сам и лоше сам се осећала због воде, климе, хладноће. Све ме је снашло. Неке пријатељице су дошле да ми помогну. Ник није мислио да ми је потребна било каква помоћ. Долазиле су да ми помогну кад је он био на послу. Девојке мојих година, које су радиле код Цимбелса, помагале су ми да почистим кућу јер нисам знала како то да урадим. Нисмо тако живели код куће. Нисам никад ништа купила за кућу осим душека за кревет. У ствари, ја још увек имам намештај из првог брака мог мужа. Кад је хтео да ми купи веренички прстен, нисам тражила нешто луксузно и скупо. Прстен је прстен. Он нешто значи и то ми је било важно. Кад сам дошла у Америку, девојке су ми говориле: „Зар нећеш да купиш намештај?“ Одговорила сам: „Шта ће ми? Имам намештај“ Никова прва жена није имала прилику да га искористи пре него што је умрла. Једна од тих девојака пошла је с мојим мужем да купе тепих за нашу спаваћу собу. Имали смо кухињу и две мале спаваће собе. Купатило је било у помоћној згради. Унутра смо имали само хладну воду, али то је био рај за мене. Ни[illegible]ло имали ма-

шину за прање рубља; прала сам на руке. Било ми је тешко прве године. Одмах сам затруднела. Клима ми је била нова, све око мене било је ново. Ујутру, кад бих устала, осећала сам се страшно слабо. Опрала бих рубље, а мој муж би отишао на посао. Није знао због чега ми је зло. Мислио је да сам лења и да сам дошла у Америку зато да бих могла да будем лења. Била је то највећа промена у мом животу.

Мало-помало Сара је научила да буде америчка домаћица. На известан начин њен живот је био добар. Била је у властитом дому удата за човека који је тај дом добро опскрбљивао:

У том погледу мој муж је био веома добар: купи што год хоћеш и колико год хоћеш. Али друге ствари није разумевао. Једном сам хтела да га изненадим и да испечем хлеб док је он на послу. Нисам знала како да подесим плински шпорет, па ми је хлеб доле загорео а горе остао недопечен. Увила сам га журно у новине и бацила у канту за ђубре. После вечере Ник је понео ђубре напоље, погледао у новине и видео хлеб. Пребацивао ми је то све до своје смрти. Учила сам брзо. Следећег дана већ сам знала како да поступим.

За следећу лекцију требало је нешто више времена.

У стану испод нашег живели су Пољаци. Имали смо хладњак са посудом за скупљање воде кад би се лед отопио. Много пута сам заборавила да је испразним. Они су имали две лепе собе испод нас и вода је цурила доле кроз плафон.

Једно јутро Ники и ја смо били у кухињи Он је хтео да доручкује. Европски доручак подразумева кување и приправљање различитих ствари, али он је хтео само хлеб и бутер Нисам разумела енглеске речи за хлеб (*bread)* и бутер (butter). Онје стајао поред мене као мали миш и тражио *bread and butter.* Ја сам говорила српски, а он енглески; нисмо се разумели. Отишао је до кутије за хлеб, отворио је и извадио хлеб. Привукао је столицу до креденца у коме је стајао сулц *(jelly).* Бутер је био у хладњаку. Сада је хтео нож (*knife*). „Шта је *knife*?" Стајала сам сам и гледала. Рекла сам му на српском: „Нађи оно што ти

треба. Молим те нађи. Помози ми, ја не знам шта је то". Пришао је столу — глава му је била таман до ивице стола — отворио је фиоку и извукао нож. Сада сам знала шта су *bread, butter, jelly* и *knife*; тог дан сам научила толико.

Осећала је носталгију, али никада није плакала осим за Лаком, кога није могла да заборави. Нити је Ник могао да заборави бачени хлеб:

— Потезао је то приликом сваке, и најмање свађе. Мајка нам је причала о три врсте мушкараца. Мој муж је припадао другој врсти. Да сам му се подала пре брака, он би ми увек то пребацивао. Прва врста мушкараца искористи жену па је одбаци. Друга врста је искористи и онда јој целог живота то набија на нос. Трећа врста искористи жену, али је воли до краја живота. Такву врсту мушкарца треба наћи. Управо тако сам учила своју децу. Има добрих мушкараца на овом свету, само треба наћи трећу врсту.

Сара је издржала шест година са Ником пре него што је постала слободна и могла да се обазре око себе.

НИК

— Сећам се много лепих ствари везаних за Ника. Пре свега, био је добар радник, увек је био тачан, никад није каснио. Снабдевао је добро кућу. Увек је хтео да буде сигуран да имамо све што нам треба. То му је била веома добра страна. Пазио је да се рачуни исплаћују на време. Знао је да сам штедљива; знао је да могу да водим домаћинство. Могла сам да купим оно што ми је требало; нисам куповала оно што ми није било потребно. Понекад је био нежан према деци; очи би му блистале кад би видео како трче према њему. Волео их је све. Тај човек је имао добрих страна и ја сам знала да ме воли, на један ужасан начин — није ми дао да дишем, да будем своја, да будем жена каква је трбало да будем.

Чини се да је Ников први брак изменио његов карактер нагоре. Пре него што је Сара дошла у Америку, он је одбијао да каже било коме киме се оженио плашећи се да би неко могао да пише Сариној породици против њега.

— Моја породица није одобравала тај брак јер је он био много старији, а и због тога што су његови били сиромашни. Његова мајка је умрла још док је он био беба. Имала је шест или седам синова. Рађала је децу једно за другим. Умрла је млада. Породица је била сиромашна све време, али дечаци су били жилави. Отац није дуго поживео после њене смрти. Мог мужа је усвојио стриц. Деца су се расејала по целом свету и сваки од њих је напослетку успео у животу.

У Питсбургу он је шеснаест година становао код неких Срба. Био је као члан породице. Говорили су да су имали четири или пет синова, али да је мој муж био најфинији међу њима. Кад се први пут оженио, променио се. Он није знао да је она туберкулозна. Она је била лепа девојка, али из туберкулозне породице; шесторо или седморо њих умрло је у року од неколико година. Кад се оженио Миљом, питао је где јој је сестра. Рекли су му: „Горе". Нису му казали да она умире. Мислим да је то једна од ствари које су га разочарале; није имао поверења у жене. Веровао је, највероватније, да су га преваром намамили у брак. Кад је она требало да се породи, он се питао шта ће се десити. Хоће ли успети да је спасе? Хоће ли она успети да роди здраву бебу? Непуних годину дана после њиховог доласка у Америку она је умрла.

Велики проблем било је Никово опијање. Кад је био пијан, постајао је агресиван, кад је био трезан, плакао је и кајао се, али никад није био сасвим нормалан. Сара мисли да је пиће оштетило његов ум и да је учинило то да никад није био потпуно при себи. Познавала је алкохолизам из искуства у властитој породици. Један рођак, надшумар био је способан за тежак рад, био је пријатан и уважаван, али је пио и избегавао је своје обавезе. Породица му је била веома сиромашна, набијали су крпе у поломљена прозорска окна. Говорио је да се оженио против своје воље и у томе је тражио изговор.

Ипак, пиће никад није утицало на Ников рад код Џонса и Лафлина; увек је остављао довољно времена да се испава и оде свеж на посао. Важио је за најбољег радника у свом делу посла у фабрици и зарађивао је четрдесет пет долара дневно у време најгоре депресије. Био је добар према радницима са којима је радио замењујући их кад су били мамурни. На дан исплате предавао је сав новац Сари и пуштао је да она одлучи на шта ће га потрошити. У другим односима био је неосетљив.

Разлика од двадесет три године међу њима била је главни проблем; он је једноставно био заборавио како је то бити млад.

— Имала сам фонограф. Била сам млада, невеста-тинејџерка. Опчињавала ме је америчка музика. Фонограф је свирао од јутра до мрака, све док мој муж не би дошао с посла. Кад бих чула да се пење уз степенице, гасила бих га.

Ник је волео да своје слободно време проводи изван куће, разговарајући и пијући са старијим људима. Био је љубоморан и посесиван. Његови познаници би му набацили да је код куће оставио лепу младу жену саму и он би почео да се љути. Задиркивање би престало кад би схватили колико он то озбиљно схвата. Забрањивао је Сари да излази из куће, осим да прошета децу око блока. Увек је било свађе после посета или излета у Кенивуд-парк. Ради мира, Сара је остајала код куће.

Убрзо после Сариног доласка посетили су своје добре пријатеље Радуловиће и Ник је том приликом запретио Сари да ће је гађати флашом. Сара се уплашила и остала је код њих да преноћи. Следећег јутра г-ђа Радуловић отишла је пре Саре да види како је Ник. Изгледало је да је све у реду; и Сара и Ник су се понашали као да се ништа необично није десило.

— Знам да ме је Ник волео, али мислим да мушкарци у то време нису признавали такве ствари. Ја сам била само жена; моје је било да перем, месим, чистим, бринем о деци и идем с мужем у кревет кад он то жели. Кад је он ту, све је њему подређено. Таквог мушкарца не можете променити. Мушкарци очекују да се тако с њима поступа.

Ја никад не бих постала његова жена да сам била његових година. Он ме не би желео. Тражио је младу жену. У мом младићу кога сам оставила и у мом мужу постојала су два различита света дубоких осећања. Два света. Ник је био много старији и он се дружио са старијим људима. Да је само мало хтео да муњне главом, он би ми изашао у сусрет на пола пута и ја бих њему изашла у сусрет на пола пута и мислим да би наш брак успео. Једна моја нећака се удала за још старијег човека, али тај брак одлично функционише. Они су пошли у сусрет једно другом и срели се на пола пута.

Међутим, кад бих ја рекла „црно“, Ник би рекао „бело“. Рекао би: ‚Хоћу вечеру у пет сати“. Ја бих спремила вечеру за пет, а он би казао: „Сувише је рано, сачекај“. Увек тако.

Кад би социјални радник дошао, Ник је био фин; кад би отишао, он није могао да се контролише. Никада није било свађе због новца, али Ник је радио неке изопачене ствари, као што је вађење осигурача да би прекинуо струју или искључивање воде како би спречио Сару да се окупа, што је она увек чинила пре него седне на трем после вечере. Она није била у биоскопу све до Никове смрти, шест или седам година по доласку у Америку, пошто је изгледало да никад немају довољно новца да оду тамо. Ипак:

— Кад год би излазио, доносио је нешто деци, нарочито ако је знао шта она желе. Никад се не би вратио кући а да не донесе нешто деци и мени.

Чак и пре венчања Ник јој је наносио бол.

— Кад сам се спремала да се удам за Лаку, дала сам да ми пробуше уши. Док ми уши нису зацелиле, уместо минђуша носла сам свилене врпце. У међувремену, Ник и ја смо се верили; имао је тако тежак карактер. Морала сам да се борим с њим. Он ме је вукао за свилене врпце, па сам их извадила из ушију и кожа је зарасла.

И касније је он ударао и давио Сару кад је био пијан, а она му је претила да ће га оставити. Али она се бојала да га остави због тога што је веровала да би је он пронашао и убио и зато што би њена породица могла да посумња да је у питању неки други човек.

— Било је врло тешко супротставити му се у било чему је сам увек осећала да он није одговоран за оно што ради. Он није схватао шта ради. Али ја нисам ствар; не можете тући своју жену, а онда очекивати да спава с вама. Много пута сам желела да га ударим нечим, али нисам могла, просто нисам могла. Срце ми није дозвољавало да ударим тог човека, да га повредим. Кад би видео

да плачем, почео би да ме љуби. Знала сам да не могу да се разведем од њега. Покушавала сам да му помогнем — слала сам га лекару и слично — али нико није могао да му помогне јер није желео помоћ.

Да је мој муж умео да поступа са мном, мислим да би био човек кога бих — највише могла да волим. Све је било ту. Био је добар радник, наочит, мало старији. Имао је све што једна жена може да пожели. Али он од почетка није умео са мном. Чудна ситуација. Зашто је био такав, стварно не знам.

У складу са својом представом Саре као његове жене, Ник је покушавао да потврди свој ауторитет и ограничи њену независност.

— Желела сам одмах да добијем америчко држављанство, али за то је требало боравити у земљи извесно време. Мом мужу се није допала та идеја. Рекао је: „Ја сам амерички држављанин, ти не мораш то да будеш."

Ја сам се пријавила да похађам школу пре него што се родила најмлађа ћерка, 1935. године. Он није хтео да ме пусти, али сам ја ипак пошла у школу одмах после њеног рођења. У току јесени похађала сам вечерње часове, онда бих трчала кући од Двадесет шесте улице до Десете, кроз споредне пролазе, пазећи да не сретнем неког познатог.

Ник се много противио томе да ја учим енглески. Кад би се напио, имао је обичај да каже да сувише брзо учим. Другим речима: „Остани где си". Нико ме неће погледати; нико ме неће желети осим њега. Али ја нисам била особа која се лако могла угушити. Знала сам да хоћу да будем нешто више од домаћице. Кад сам кренула у школу да научим енглески, Ник није знао за то. Онда сам кренула на курс који је било неопходно завршити да би се добило држављанство. Кад је сазнао за то, био је стварно бесан. Али било је сувише касно; ја сам већ имала своје папире.

Сарин учитељ на том курсу био је заиста фин човек, сећа се она: пун разумевања, јасно је објашњавао оно што се од ње очекивало да зна. Церемонија стицања држављанства одржана је у старој пошти у Смитсфилд-

стриту, у судској дворани пуној људи. Судија јој је прво поставио неколико питања на такав начин да их она није разумела, а онда је променио свој начин изражавања. Лако је прошла; два сведока су заједмчила за њу (иако Ник још увек о томе ништа није знао) и она се заклела као грађанин Сједињених Америчких Држава.

— Волела сам Америку. Стварно сам је волела чак и кад ми је било тешко са Ником. Кад бих сањала да сам се вратила кући и да оданде покушавам да се вратим у Америку, а не могу, плакала сам. Стварно верујем да Америка нуди највеће могућности на свету. Ко год жели да ради, може да ради.

Први пут сам гласала 1935. или 1936. године кад сам добила папире о држављанству. Мислим да је гласање најмање што грађанин мора да ради, да сам схвати ко је био добар кандидат за локалне или националне власти. Треба гласати за оног за кога мислите да је најбољи, без обзира на то да ли је демократа или републиканац. Могу постојати три кандидата, од којих ми се два допадају, а трећег уопште не познајем. Можда је он најбољи међу њима, али мени некако није прирастао срцу. Понекад су људи у праву у тим стварима. Они умеју да предосете. Они мало читају, мало слушају кандидата и могу да осете да можда неко није у реду. Ја сам увек имала осећај за то. Шесто чуло. Много људи који нису довољно образовани имају то. Њих углавном нико не може да превари. Бог им је подарио нешто. Верујте ми, то је тачно. Сам изабереш свог политичара. Не допушташ ником да ти испира мозак или да утиче на твој избор. Ти имаш избор. Уочиш га, читаш о њему, слушаш га. Па, ако ти се допадне, држи се њега.

Што се самог брака тиче, Сара је чинила све што је Ник тражио од ње, али ништа му није било по вољи. Једино што му је било по вољи била су деца.

— Најлепше моје сећање на Ника везано је за рођење близнакиња. Био је Божић. Неко му је јавио да је добио близнакиње, али да је, по речима лекара, једна умрла. Када су Марту успели да врате у живот, изгледао је толико срећан.

Ни Сара ни лекар нису знали да ће она родити близанце. Прво се родила Босанка; имала је нешто више од два килограма. Марта је изашла натрашке, имала је мање од два килограма и пролашена је мртворођенчетом. Доктор ју је, међутим, загњурио у хладну воду, што је изазвало шок и она је почела да тражи ваздух.

Било је хаотично време. Четири дана после рођења близнакиња Сара је пала низ подрумске степенице и лежала је беспомоћно док се Ник није вратио с посла. Због крвављења које је уследило, Сара је одведена у болницу заједно са близанцима; тамо су, у зброци, бебе раздвојене од Саре пре него што су их идентификовали. Пошто Нику нису дозвољавали да уђе у болницу због епидемије која је у њој владала и пошто Сара није знала енглески и била је сувише болесна да би то приметила, близнакиње су биле изгубљене два дана. Коначно, кад је затражила да их нахрани, сестра се сетила ње и беба и оне су јој враћене.

Но, упркос Никовој љубави према деци, он није био од велике помоћи у свакодневном послу око њих. Године 1934. емционални притисак због њеног живота са Ником донео је Сари реуматизам и реуматско срце. Била је везана за кревет око шест месеци, а Босанка је у то време добила запаљење плућа.

— Ник није био у стању да се стара о деци. Он је могао да ради, али није могао ништа да уради за децу. Била сам толико болесна да нисте смели додирнути чаршав близу мене, толико је то било болно. Он није умео да промени деци пелене; одлазио је код сусетке и молио је да му помогне. Гледала бих децу како леже мокра, а нисам могла да им помогнем. Кад нисам тада полудела, мислим да никад нећу. То је стварно било да излудиш. Он је био беспомоћан. Права је несрећа што су Европљани такви.

О деци су водиле рачуна комшинице, за новац. Мали Ники је покушавао да помогне, додавао је Сари оно што јој је требало, играо се са бебама. Сара се понекад чудила како су близнакиње брзо испијале бочице док једног дана није открила да Ники и његов друг краду боце и цуцлају их до дна.

Силвија се родила 1935. године. Ники ју је прозвао „својом" бебом; њу је било лако подизати иако Сара није могла да је доји. Кад је открила да је трудна, Сара није имала храбрости да роди још једно дете и хтела је да абортира. Покушавала је то на све могуће начине које су препоручивале старе жене, али није успела. Коначно је отишла код апотекара који ју је изгрдио и одбио да јој помогне.

— Уплашио ме је. Никад нећу заборавити тог човека, док год сам жива. Био је стварно добар пријатељ. Замислите само шта сам могла да учиним себи. Пошто се Силвија родила, повела сам је да је он види, да му захвалим.

Односи између Саре и Ника су се погоршавали. Тог Божића позвани су код суседа на прославу. Девојчица из комшилука чувала је децу и Сара је пошла на прославу сама. Ник се вратио с посла пијан, зграбио је за косу и оптужио је за неверство. Увредио је домаћине који су му запретили да ће га тужити и наредили му да оде.

— Мислим да је неким људима потребна професионална помоћ, а не моја помоћ. Мислим да сам можда још више погоршавала његово стање. Ја сам му на неки начин претила да ћу га оставити, али нисам могла да га оставим. Он је био жалостан случај. Неко има рак, али ово је горе и од тога. Људи оболели од рака полако слабе и умиру. Неки се излече, а неки умру. Али пиће ремети човеков ум.

Ник је 1936. године инсистирао на томе да Сара отвори бифе и ресторан, желећи можда да буде сигуран да ће породица имати од чега да живи ако се њему нешто деси. Породица је становала у собама изнад бифеа који се звао „Сарин кафе". Водио се на Сарино име јер запосленима код Џонса и Лафлина није било дозвољено да имају свој бизнис.

У то време за странце који нису знали много о бизнису бифе је био ствар у коју су се најлакше упуштали. Сипаш пиво или виски, ставиш на шанк — десет центи. То је било лако за неког ко није знао језик.

Бифе је имао мали промет, можда двадесетак муштерија дневно, али Сара је мрзела буку, задах, повремене туче, сирове људе који су урлајући наручивали пиће, а понекад јој и добацивали. Она је била лепа девојка у средњим двадесетим годинама која је покушавала да одржи ред у мушком амбијенту и она је у томе успевала захваљујући свом изванредном држању и пожурујући људе да оду кад заврше пиће.

Али било је људских проблема и мимо муштерија. Помоћница јој је украла остатак злата које јој је Ник дао у Југославији. Одбор за контролу алкохолних пића, испитујући њена примања, открио је да је њен достављач вара и одузела му је дозволу. Штавише, било је и љубоморе међу суседима због бизниса. Иако је вођен на Сарино име. Ника су пријавили Џонсу и Лафлину. Мора да се некако у то време у Сари родио пркос који је прати и сада, пола века касније. Сара је мрзела тај посао и продала је бифе чим је могла.

Иако је спољашњи склад колико толико одржаван, брак је постајао све гори. Сара се никад није жалила својој породици у Југославији кад им је писала бојећи се да их не забрине, а Ник је био двољно лукав да је не бије тако да се то види.

— Планирала сам самоубиство скоро пет година, од самог почетка, питајући се да ли такав живот може да се настави. Ко би могао да преживи све то? Да сам га оставила, никад ме не би пустио на миру. Нашао би ме било где. Нисам имала могућности да седнем на брод и одем натраг у Европу.

Крајем 1936. године Ников најбољи пријатељ Џо дошао је у бифе. Седели су заједно. Сара је управо хтела да им донесе нешто да поједу, кад је Ник изненада зграбио Џоа и почео да га дави говорећи: „Ко те је послао овамо да ме убијеш?" „Нико! Посрамљен, Ник га је пустио и изашао. Џо је рекао: „Сад ми је јасно, Саро кроз шта све ти пролазиш!"

Једне ноћи, кад су деца заспала а Ник и Сара били у својој спаваћој соби изнад бифеа, Ник је почео да разбија све по соби. То је било сувише за Сару и она је потр-

чала према отвореном прозору, али ју је он повукао натраг.

Сари су почеле да се приказују пророчанске визије 1935, убрзо после Силвијиног рођења. Кад би ушла у собу, видела би Ника како лежи у сандуку. Могла је чак да осети мирис цвећа око њега.

— Мој муж и ја били смо негде у Југославији, на селу. Он, и ја и деца изгубили смо пут. Почело је да се смркава, било је много ветра, дрвеће се њихало. Били смо на путу, али нисмо знали куда да кренемо. Отворена лимузина се зауставила поред нас и краљ Југославије Александар је позвао из ње: „Дмитре, дођи." Ник је пришао колима, отворио врата и сео поред краља. Кола су отишла. Деца и ја смо били остављени на мрачном путу. Дувао је ветар, спремала се олуја.

Краљ Александар је био мртав у то време.

Наступила је криза и она је узела маха 16. маја 1937. године. Ник се чудно понашао у току ноћи, убеђен да ће човек који стоји на улици у три сата изјутра доћи да га опљачка; чак и кад га је Сара убедила да се врати у кревет, тражио је да светло остане упаљено. Изјутра, у седам сати, кад је било време устајању:

— Он је устао први и ушушкао ме. Никад то раније није чинио. Повукао је ћебе нагоре и ушушкао ме око врата баш као што се то ради са бебом. Отворила сам очи. „Ти спавај", рекао је. „Ја ћу отворити бифе". Остала сам још мало у кревету али нисам могла да спавам па сам сишла доле. Видела сам како се људи из ноћне смене враћају с посла; свраћали су на јутарње пиће после посла. Све је било прљаво и у нереду. Он је отишао у стражњу собу око десет сати; хтео је да иде у куповину. Вратио се кући касно а онда је хтео да оде у Хрватски клуб.

Кад је Ник отишао у клуб, Сара је била сигурна да га више неће видети.

— Нисам могла да живим с њим ниједан минут више. Што год да сам радила, био ми је за петама — ударао ми главу о под или ме давио притискајући ме уза зид.

Бифе је имао мали промет, можда двадесетак муштерија дневно, али Сара је мрзела буку, задах, повремене туче, сирове људе који су урлајући наручивали пиће, а понекад јој и добацивали. Она је била лепа девојка у средњим двадесетим годинама која је покушавала да одржи ред у мушком амбијенту и она је у томе успевала захваљујући свом изванредном држању и пожурујући људе да оду кад заврше пиће.

Али било је људских проблема и мимо муштерија. Помоћница јој је украла остатак злата које јој је Ник дао у Југославији. Одбор за контролу алкохолних пића, испитујући њена примања, открио је да је њен добављач вара и одузела му је дозволу. Штавише, било је и љубоморе међу суседима због бизниса. Иако је вођен на Сарино име. Ника су пријавили Џонсу и Лафлину. Мора да се некако у то време у Сари родио пркос који је прати и сада, пола века касније. Сара је мрзела тај посао и продала је бифе чим је могла.

Иако је спољашњи склад колико толико одржаван, брак је постајао све гори. Сара се никад није жалила својој породици у Југославији кад им је писала бојећи се да их не забрине, а Ник је био двољно лукав да је не бије тако да се то види.

— Планирала сам самоубиство скоро пет година, од самог почетка, питајући се да ли такав живот може да се настави. Ко би могао да преживи све то? Да сам га оставила, никад ме не би пустио на миру. Нашао би ме било где. Нисам имала могућности да седнем на брод и одем натраг у Европу.

Крајем 1936. године Ников најбољи пријатељ Џо дошао је у бифе. Седели су заједно. Сара је управо хтела да им донесе нешто да поједу, кад је Ник изненада зграбио Џоа и почео да га дави говорећи: „Ко те је послао овамо да ме убијеш?" „Нико! Посрамљен, Ник га је пустио и изашао. Џо је рекао: „Сад ми је јасно, Саро кроз шта све ти пролазиш!"

Једне ноћи, кад су деца заспала а Ник и Сара били у својој спаваћој соби изнад бифеа, Ник је почео да разбија све по соби. То је било сувише за Сару и она је потр-

чала према отвореном прозору, али ју је он повукао натраг.

Сари су почеле да се приказују пророчанске визије 1935, убрзо после Силвијиног рођења. Кад би ушла у собу, видела би Ника како лежи у сандуку. Могла је чак да осети мирис цвећа око њега.

— Мој муж и ја били смо негде у Југославији, на селу. Он, и ја и деца изгубили смо пут. Почело је да се смркава, било је много ветра, дрвеће се њихало. Били смо на путу, али нисмо знали куда да кренемо. Отворена лимузина се зауставила поред нас и краљ Југославије Александар је позвао из ње: „Дмитре, дођи." Ник је пришао колима, отворио врата и сео поред краља. Кола су отишла. Деца и ја смо били остављени на мрачном путу. Дување ветар, спремала се олуја.

Краљ Александар је био мртав у то време.

Наступила је криза и она је узела маха 16. маја 1937. године. Ник се чудно понашао у току ноћи, убеђен да ће човек који стоји на улици у три сата изјутра доћи да га опљачка; чак и кад га је Сара убедила да се врати у кревет, тражио је да светло остане упаљено. Изјутра, у седам сати, кад је било време устајању:

— Он је устао први и ушушкао ме. Никад то раније није чинио. Повукао је ћебе нагоре и ушушкао ме око врата баш као што се то ради са бебом. Отворила сам очи. „Ти спавај", рекао је. „Ја ћу отворити бифе". Остала сам још мало у кревету али нисам могла да спавам па сам сишла доле. Видела сам како се људи из ноћне смене враћају с посла; свраћали су на јутарње пиће после посла. Све је било прљаво и у нереду. Он је отишао у стражњу собу око десет сати; хтео је да иде у куповину. Вратио се кући касно а онда је хтео да оде у Хрватски клуб.

Кад је Ник отишао у клуб, Сара је била сигурна да га више неће видети.

— Нисам могла да живим с њим ниједан минут више. Што год да сам радила, био ми је за петама — ударао ми главу о под или ме давио притискајући ме уза зид.

Ни деца ни ја нисмо више могли да живимо с њим. Направила сам план претходне недеље. Знала сам да ће мене убити. Али шта ће бити с децом? Шта ће она да раде с таквим оцем?

Зато сам одлучила да запушим све пукотине на прозорима, вратима, свему. Ставила сам децу у кревет и била спремна да пустим гас. Дечаку је било десет година, Босанки и Марти пет, а Силвији непуне две године. Нагнула сам се над Силвијин кревет и молила се Богу. „Боже, помози ми. Опрости ми, Боже, што ћу убити своју дечицу и себе". Плакала сам и плакала. Сузе су ми биле толико вреле да су ми огулиле кожу с лица као кипућа вода.

Онда је неко у дворишту почео да виче: „Саро! Саро" Моја соба је гледала према дворишту. Пришла сам прозору; у првом тренутку нисам могла ништа да разаберем од суза. Неки људи унели су Ника кроз капију и спустили га у двориште.

Отворила сам стражња врата. Он је рекао: „Нешто ме је ударило, Саро. Не знам шта. Нешто ме је ударило". Ја сам била његова жена, он је био отац моје деце. Позвала сам лекара. Дошао је врло брзо; управо је био пошао у обилазак пацијената. Видео је како изгледам и помислио је да плачем због Ника. Људи су ставили Ника на кревет и доктор га је прегледао. После тога доктор је рекао: „Умреће". Господе боже, мислила сам да ће се пре срушити она брда него што ће се њему нешто десити. Ник је хтео да види сву децу, а нарочито да му донесем малу. Загрлио је и рекао: „Видим те последњи пут; више те никад нећу видети".

Позвали су хитну помоћ из болнице „Мерси". Од тренутка кад смо га ставили у амбулантна кола па док није умро муж ми је рекао најлепше могуће ствари. Све ствари које је требало да чујем као мла̂да, као жена, чула сам последњих минута његовог живота. Чула сам колико му је жао због свега, како сам добра мајка. Молио је опроштај и, верујте ми, дала сам му га. Осећала сам се ужасно; нисам се молила да он умре.

Није био некакав верник. Припадао је цркви и црква је требало да га сахрани, али није био религиозан Ругао се иконама. Али, кад су доктори одвели свештеника од њега и кад смо остали сами, почео је да говори, без напрезања,

баш као да треба да устане и иде кући. Молио ме је да му опростим и молио је Бога да му опрости. Вера ми је отворила очи. Те ноћи нас петоро је могло да умре, али све се преокренуло и Бог је узео само једног да би спасао петоро. Хвала Богу што је *њега* спасао. Његова смрт окренула ме је још више ка религији.

На гробљу је време било баш онакво какво је било у Сарином сну о краљу Александру.

— Кад смо пошли од куће у два по подне, сијало је сунце, био је диван сунчан дан. Док смо стигли до гробља Св. Борђа у Карику, толико се смрачило да се прст није видео пред оком. Био је још увек дан, али је ипак било толико мрачно, ветровито, олујно. Невероватно. Баш као у сну.

Погреб је било моје најтужније искуство везано за Ника, имајући на уму да је умро отац моје четворо деце. Било ми је жао деце, али било ми је драго што смо се спасли. Бог је умешао прсте и спасао и њега и нас.

Те ноћи кад смо га сахранили... не могу да опишем тај мир у кући. Не могу да опишем како је то била мирна ноћ. Мирна. Фина. Угодна. Сећам се само добрих ствари из нашег живота, рђавих не.

Никове најнежније речи биле су резервисане за његову самртничку постељу и одражавале су његову велику бригу за добробит породице.

Мислим да је бифе такође био божја воља. Ник није био никакав бизнисмен. Мислим да је хтео то због мене. Хтео је да имам било шта ако се њему нешто деси.

Кад је одведен у болницу, морала сам да одем да платим његове рачуне, па да се вратим. Рекла сам му да је његово осигурање плаћено. Било је два или три сата изјутра, али он је чекао да дођем. Онда се развеселио; знао је да је то срећено. Почели смо да разговарамо и он је волео да будем поред њега. Последње што ми је рекао било је: „Молим те, побрини се за то да деца увек имају хране на столу.

Сара никад није деци говорила лоше о Нику док је био жив, а није то радила ни после.

— Деца воле и мајку и оца. Она не могу да схвате зашто се дешавају такве ствари.

Босанка је имала ноћне море због очеве смрти, а Силвија, којој није било ни две године кад је Ник умро, верује да га се сећа. Све док се није удала, одржавала му је помен.

Много касније Ники је рекао Босанки и Марти да постоје два пријатељска духа у кући. Сара мисли да су то можда Никијев отац и мајка Милија. Она верује да је Ник постао добар дух и да делује као добар усуд.

— Мислим да ме је он водио сваки пут кад ми је било тешко: упућивао ме је кад је требало да пошаљем децу у школу, кад је требало да се снађем за новац, кад је требало да платим хипотеку, у разним проблемима. Кад ствари крену лошим током и кад не могу више да издржим, он ми дође у сан, у истом оделу у коме смо га сахранили. Следећег дана ствари крену набоље. Неко резервише ресторан за свадбу. Бриге се ублаже.

Кад сам градила стражњу терасу (железна и стаклена башта у садашњем Сарином ресторану), нисам могла да позајмљујем више новац од банака. Било ми је потребно осам девет лампи. Свака је коштала двадесет пет долара. Нисам могла да радим у мраку. Окренули смо лампе на спрату тако да светле кроз стакло па је било мало светлости и доле. Висили смо о концу. Ник ми је дошао у сан. Нешто ће се добро догодити. Ујутру једна жена је звала и рекла је да би дошла да ми плати за свадбу коју је по њеној наруџбини требало да организујемо у октобру. Одговорила сам да не могу да примим цео износ унапред. „Платићете кад се ствар заврши". Она је рекла: „Молим вас, Саро, пустите ме да платим. Преклињем вас да узмете тај новац". То је било скоро девет стотина долара. Требало је да буде велика свадба. Она је платила и ја сам јој дала потврду. На свадби сам је видела како игра са својом кћерком и плаче. Имала је тумор на мозгу и могла је сваког часа да умре. Зато је инсистирала да унапред плати; није хтела да остану дугови за њом. Срце ми се распукло од туге.

Оно што Ник није чинио за живота чинио је мртав. Људи не могу да схвате како је то могуће али то је тако.

НОВИ ЖИВОТ

— Кад је Ник умро, било је то такво олакшање: као кад је човек болестан или је затворен, а онда као птица, слободних мисли, да планира, да ради, слободан за било шта. Била је то огромна промена.

Али, ако је живот без Ника био као излазак из кавеза, на отвореном простору испред кавеза није било сигурности. Било је нешто уштеђевине, али недовољно за неку битну промену. Ник је био кратко време социјално осигуран и добијено је укупно двеста долара. Да би се добило осигурање од Српске националне федерације, морала се предочити југословенска крштеница коју Ник није имао јер је молба за издавање копије уместо у Дрежницу отишла у Дрежник, у сасвим други крај земље. Требало је скоро годину дана да се добије крштеница па да се исплати хиљаду двеста долара. Никова полиса на хиљаду долара код Џонса и Лафлина повећана је на три хиљаде долара, али и ту су искрсле компликације: на необјашњив начин документа компаније су преправљена после Никове смрти, тако да је изгледало да је Ник напустио посао два месеца пре него што је умро. Да је било тако, то би поништило полису. Међутим, показало се да потпис уз полису није Ников и новац је на крају био исплаћен.

— Знам да је било љубоморе. Вероватно се јавила онда кад смо отворили бифе и била је усмерена и на њега и на мене. Људи су били љубоморни и зато што је Ник, док је живео у Америци, одлазио три-четири пута у Југославију. Други људи то обично нису могли себи да приуште. Мој муж је имао новца да доведе прву жену, па

другу жену, па да отвори кафану. Остали нису то могли. Мој муж није примао социјалну помоћ за време депресије јер је имао нешто уштеђевине. Довео је младу жену, лепу жену. Гледао је своја посла. Та љубомора још увек постоји. Али, кад имате јак дух, кад знате да сте у праву, не треба да бринете. Што год да се деси, изићи ће на добро.

Сари је био потребан јак дух у сваком погледу да би преживела следећих неколико година. Срећом, није имала кристалну куглу која би јој показала сва искушења која су била пред њом. Понекад је боље не знати.

Сара је, што је брже могла, продала омражени бифе за две хиљаде долара, прихватајући губитак. Касније је открила да је добила много мање за дозволу за точење пића него што је требало; нико јој није био рекао да дозволе за пиће, чији је број био ограничен, повећавају првобитну цену.

Додајући увреду на рану, Сарина црква ју је тужила за трошкове Никове сахране. Очигледно, он је био проширио последњу рату за погребно осигурање и, уз сва компликована задоцњења при прикупљању отплата, црква је позвала Сару да се појави пред већем. Она није отишла. Позајмила је новац од пријатељски расположеног месара, али морало је да прође неко време док није добила сатисфакцију једним преокретом. Неколико година после Никове смрти председник црквеног одбора,. који се понашао непримерено непријатељски кад је Ник сахрањиван, позвао је Сару да се прикључи цркви. Постала је члан одбора и на састанку на коме се расправљало о помоћи жени која је недавно остала удовица, Сара је испричала своју причу и председник, који је почео да жали због својих поступака, био је смењен. Много година касније он и његова жена понудили су помоћ за специјални свадбени банкет који је Сара организовала, а дања после његове смрти одржана је у Сарином ресторану.

Исто тако, непосредно после Никове смрти, један од његових стричева тужио је Сару због шест стотина долара, али је суд одлучио у њену корист. Ипак, то није било све.

— Тих година кад је мој муж умро Џонсон и Лафлин су почели да се опорављају, али то није био сјајан почетак. Један сусед, који је морао да прехрањује децу, чекао је посао. Дошао је да позајми седамдесет пет долара. Рекао је: „Чим ме буду исплатили у Џонсону и Лафлину, вратићу паре". Пошто је већ био примио неколико плата, послала сам Никија код њега. Било је хладно и Никију је снег био до колена. Бонови на Никијевим ципелама су имали рупе и он их је покрио картоном да се сачува од снега. Чим је закорачио напоље, ципеле су му се напуниле водом. Отишао је том човеку и рекао: „Мама ме је послала да видим да ли нам можете дати нешто новца". Имао је десет година. Човек је рекао: „Реци мами да ћу донети новац кад ми буде згодно". Никада више нисам послала Никија тамо. Тај човек је сагињао главу кад год би ме видео. Нисам ништа предузела јер су деца била у питању, деца која би гладовала и која би се смрзавала. Његов дуг иде на његову душу.

Пошто је продала бифе на углу Двадесет шесте улице и Карсон-стрита, преселили су се један блок даље и почели да се припремају за један од најбезнадежнијих Божића које су имали, први откако је Ник умро. Новац од продате кафане отишао је на исплату рачуна и ништа није остало.

— Деца нису имала ни једну једину играчку; у угао смо ставили јелку. На њој није било ниједног украса. За Бадње вече била сам сачувала нешто хране. За децу је храна била важнија од било чега другог. Посматрала сам јелку у ћошку — без иједног украса. Неко је почео да лупа на врата: бум, бум, бум. Уплашили смо се на тренутак; нисмо смели да отворимо врата. Најзад сам скупила храброст и отворила их. Преда мном је стајао велики џак — велик као ја — пун играчака, хране, воћа и одеће. Увукли смо га унутра. Онда су деца почела да претурају по џаку и ваде поклоне: „мала болничарка", „чика доктор", игре с куглицама, храна, одећа — боже драги био је то најлепши Божић који смо икад славили.

Непознати дародавац вероватно организација „Црвено перо", остао је заувек непознат, и живот је текао даље.

У пролеће 1939. године Сара и њена мала породица опет су се преселили, на угао Јужне једанаесте и Сарине улице, у стан изнад посластичарнице. Посластичарница је требало више да заокупи децу и наметне Никију нову одговорност него да доноси добит. Никију је било непуних дванаест година и муштерије су га понекад варале.

— Нисам марила ако би деца понекад украла Никију. Важно је да је мој дечак био код куће и да је учио. То је стварно било искуство које му је омогућило да буде оно што је данас. Он је зубар. Каже да оно што је тада научио ни за какав новац не може да се купи. Кад је започео властити посао, кренуо је полако. Тако нису могли да упадну у невоље. Човек може да се снађе и са мање прихода ако има нешто у глави.

Радња је ишла некако, али једва, и морали су да изнајмљују вишак соба, тако да је Сара поднела молбу за посао код корпорације Оливер Ајрон и Стил, која се налазила неколико блокова даље. Такође је поднела молбу и Вестингсхаусовој, корпорацији, али она је била много удаљенија од куће.

Четрнаест месеци је покушавала да се запосли код Оливера, али њене молбе је одбацивао шеф кадровске службе, који је презирао „доћоше". Коначно, она се поверила пријатељу Родију Бренлаву.

— Господин Бренлав ми је рекао: „Обрати се Тонију Фанијаку. Види где он ручава". Урадила сам тако. Нашла сам га како руча са кћерком. Представила сам му се и предала му посетницу мог пријатеља, који је био адвокат. Испричала сам му колико дуго долазим код Оливера — четрнаест месеци сваког јутра — и њему је готово позлило. Одмах је кренуо; било је подне а у три сата су ми поручили да одем на лекарски преглед.

У четири сата била сам на послу.

Оливерова корпорација је била добар послодавац и послодавац коме је с обзиром на појачану производњу одбрамбених средстава, значило то што у Сари има радника таквих моралних квалитета. Пребродила је неколико масовних отпуштања и остала је код Оливера до 1947. године, радећи као и сваки мушкарац.

— За време рата радила сам на свим машинама у фабрици. Премештали су нас с машине на машину. Мушкарци су одлазили у војску и нас су постављали да радимо њихове послове. Ако су им биле потребне школьке, одлазили смо у одељење за производњу школьки. Правили смо матице, завртње, школьке за торпеда и велике одливке.

Конкуренција у послу била је велика и, после четрнаест месеци исцрпљујућег чекања, Сара је дала улепшане податке у својој молби.

— Слагала сам да имам средњошколско образовање. Која средња школа? У Југославији. Како се зове? „Свети Борђе". Све су то записали. Једна моја пријатељица имала је једанаест разреда школе. Она није добила посао, а ја јесам. Нисам умела чак ни да говорим енглески. Једна од сусетки имала је проблема с пићем и била је растављена од мужа. Радила је тамо, али су је отпустили јер је неко слагао да она још увек живи с мужем. Женама које су имале мужеве није било дозвољено да раде — само удовицама и разведеним женама. Таква су била фабричка правила. Она је чула да сам добила посао и дошла је у моју радњу и рекла: „Ти ниси добра да будеш мајка овој деци". Наљутила сам се и вероватно бих је гадно увредила да се није појавио њен муж и одвукао ме од ње. Она је била пијана и љута што ју је неко оклеветао. Пошто сам ја добила посао, она је то приписала мени. Извинила ми се.

Слагала сам, али радила сам за десет других жена. Знало се кад је неко добар радник. У фабрици је постојао синдикат. Најмлађи су први отпуштани. Давали су ми увек два-три дана више док неко не би наишао и прекинуо ме. Човек мора да се докаже. Увек говорим да човеку треба дати прилику. Ако је не искористи, његова је кривица. Волели су ме у фабрици.

Док сам радила у фабрици, Марти Шманк је био службени надзорник. Био је то озбиљан, строг очвек. Али, кад бих одлазила у тоалет, све жене су ме задиркивале. Морало се проћи поред канцеларије господина Шманка. Он би говорио: „Нека Сара изађе одатле! Нека сви изађу!" Мора да сам била смешна.

Сара се преселила с породицом последњи пут 1942. године у Јужну десету улицу и живот је текао својим нормалним, мада грозничавим током.

— Мислим да сам у то време платила око две хиљаде долара. Тај стан је био права благодат за мене. Деца су била одмах до мене, школа је била преко пута, а радила сам код Оливера, само неколико блокова даље. Све је било ту, све је било близу и могла сам стварно да радим.

Сара је радила у сменама или од седам изјутра до три по подне или од три по подне до једанаест увече, тако да је могла да долази кући у паузи за ручак. У Оливеровој болници хтели су да укажу помоћ деци кад би се она посекла или ударила, а да би зарадила нешто више новца, она је изнајмљивала собе. У господину Метјули, пензионеру, нашла је идеалну особу за чување деце док је била одсутна.

— Била сам млада и срећна што све то успевам, што подижем децу. А деца су добро напредовала. То ми је било највеће задовољство у животу. То је био мој живот — моја деца. Прво што бих их упитала кад би ушли у кућу било је: „Како је данас било у школи?“ Ако су имала проблеме, разговарали смо о томе. Ја бих их посаветовала ако им је било тешко. Увек смо тако поступали.

Људи би ме питали: „Кад све то стижеш? Кад си спавала?“ Одговарала сам: „Спавала сам.“. Они би рекли: „Мора да целе ноћи мислиш о томе шта ћеш сутра да радиш“.

Ако човек стварно жели да уради нешто у животу, он ће то урадити. Кад сам одлазила на посао изјутра, остајала сам целе ноћи да перем веш, припремим деци ствари и није ми уопште било тешко. Човек уради нешто за себе — скува паприкаш или умеси деци хлеб — а онда оде на посао. Кад сам била у поподневној смени, преко дана сам била код куће и опет сам све спремала, а онда сам радила осам или девет сати. У међувремену, видела бих децу у осам сати на вечери. Све је то мени одговарало. Деца су ми била добра. Мислим да ме је Бог тиме благословио. Ниједно није правило проблеме по комшилуку. Знали су да радим и покушавали су да ми помогну

кад се вратим кући. Суботом сам имала слободан дан .Суботом и недељом сам прала и пеглала. Недељом су деца ишла у биоскоп. Понекад су један филм гледала два-три пута. Ники је стављао бебу на рамена и све четворо је одлазило на представу. Кад би се вратили кући, вечера је била готова, веш опран и опеглан, све је било срећено. Мислим да су то били најсрећнији дани мог живота јер сам радила нешто значајно. Гледала сам како деца сваког дана расту, јачају и постају паметнија. Деца су ми била међу најбољима од основне школе до факултета. То ми је годило и доносило ми велико задовољство. Имали су срећно детињство. Сигурна сам да им је недостајао отац. Недостајало им је и то што мене нема у кући, али ипак су били врло срећна деца. Све сам им то надокнађивала колико сам могла.

Ако се деца не слажу с оним што радим, то ми уђе на једно уво а изађе на друго. Ја волим своју децу, али код мене нема дискусије. Ја кажем: „Да, да“, а онда урадим по своме. Мислим да то значи бити стварно самосталан. Верујем да доносим исправне одлуке.

Породица је уживала у безазлености и узбуђењу које су доносили одрастање и развијање посла. Њихов први телефон представљао је пословни издатак 1936. године, а први телевизор су добили на лутрији. Нису имали много времена да га гледају. Сара је подешавала да се одлазак у школу подудари с њеном сменом и успевала је да не изостаје много с посла, чак ни кад се у својој тринаестој години Босанка разболела од запаљења плућа, а Силвија била у болници због мање операције.

— Једног дана враћала сам се кући на вечеру у пола девет. Преко улице је био сат; деца су се играла на улици и дојурила су кући у последњем тренутку. Поред врата је стајала кофа воде и они су је просули по кухињи. Кад сам наишла, они су метлом избацивали воду кроз врата. Такве ствари су се дешавале. Деца се играју и понекад морају нешто даураде.

Марта је једном посекла главу за време неке туче и морали су да јој ставе копче. Једном је Ники покушао

да буде од помоћи тако што је опрао сав веш — без обзира на боју — заједно. Да га не би повредила, Сара је искључила машину и захвалила му на његовом труду. Туче јастуцима су биле честе, али све док су деца желела да помогну, Сара се није много противила. Морали су да раде, да спремају своје собе, купатило, да перу судове и чисте горњи спрат... бар је изгледало као да раде.

И даље су небични догађаји тровали Сарин пословни живот. Једног дана у Сарину посластичарницу ушао је један младић:

— Упитао ме је: „Јесте ли ви Сара?" „Да", одговорила сам. „Могу ли да вас видим?" „Ево ме, шта желите?" Повео ме је у дневну собу. Онда ми је разјаснио шта му је на уму. Дохватила сам куку која ми је служила за скидање конзерви са полица и ударила га три-четири пута по леђима. Полетео је према Дванаестој улици изувијаних леђа. Неко га је био на то наговорио; на несрећу, он је поверовао. Ето жене која ради у посластичарници и продаје хладне нареске, млеко, хлеб, дуван. Он је дошао мислећи да је то нека врста јавне куће.

Једном сам се враћала с посла код Оливера у три сата по подне и затекла сам једну пријатељицу како ме чека седећи на степеницама. „Једва сам чекала да се вратиш кући, Саро". Упитала сам је шта се десило. Одговорила ми је: „Прошле ноћи испред моје куће су се зауставила патролна кола и полицајац ме је упитао да ли сам одлазила у 'ону радњу тамо'. Питала сам зашто да не. 'Она тамо води кућу за забаву', рекао је. Кад сам га упитала ко то каже, казао је да сви то знају.

Нисам ни ушла у кућу, већ сам директно отишла у Тринаесту станицу. Полицајци су долазили и одлазили, станица је била препуна .Рекла сам? „Ко је од вас никоговића рекао оне ствари за мене? Који је од вас кучкиних синова рекао оне ствари за мене?" Верујте ми никада раније нисам употребљавала такве речи, али тада јесам.

Полицајац који је пустио гласине био је премештен.

Једном је неки играч на лутрији оставио у Сарином ресторану број за сакупљача и она је убрзо ухапшена под оптужбом да држи илегалну дневну лутрију. Била је ослобођена. Неки полицајци су били на њеној страни јер су осећали, као што је и она то осећала, да јој је неко то подметнуо, али су јој два политички утицајна човека понудила заштиту, за новац, ако жели да држи илегалну лутрију. Ту је идеју с гнушањем одбила.

Кратко време пошто је отворила посластичарницу полиција је направила рацију због оптужбе да Сара продаје алкохолна пића без дозволе. Породица је управо славила Силвијин рођендан. Све на шта је полиција наишла била је безазлена породична прослава и рација није дала никакав резултат. Годину дана касније, један пријатељ је дошао у радњу са неким човеком и Сара их је послужила виски јем и пивом као домаћица. Онај други човек се претварао да је пријатељски расположен и оставио је деци новац. Сару су ухапсили због продаје алкохола без дозволе; онај човек је био полицијски агент. Сарина очигледна искреност и угледни сведоци које је довела на саслушање учинили су да поново буде ослобођена.

— Мој адвокат ми је рекао: „Никад не бих веровао да ће се то десити. Ти си заиста рођена под срећном звездом."

Пре неколико година дошли су из Одбора за контролу алкохолних пића и разговарали са мном. Речено им је да стављам јефтино пиће у скупе боце. Показала сам им шанк (који је функционисао по принципу самопослуживања). Рекла сам: „Сви коктели имају исту цену. Вино такође. Каквог бих разлога имала да мешам вино и воду?" Рекли су: „Нема разлога". Један од њих ме је упитао: „Саро, да ли се твоја ћерка кандидовала за градску скупштину?" „Да", одговорила сам. Он ме је зграбио за руку и пољубио је рекавши: „Немој никад да кажеш да смо били овде". Било ми је непријатно.

Почело је давно, кад сам имала онај бифе. Имала сам лепо стражње двориште, које сам држала веома чисто. Неко је разбацао моје ђубре по празном плацу који је припадао Џонсу и Лафлину (један блок даље) и позвао санитарну инспекцију. Показала сам им своје стражње двориште и упитала их каквог бих разлога имала да износим то ђубре кад имам оволики простор. Почистили су оно ђубре.

Да сам се секирала око тих ствари, полудела бих. То се дешава многима, али људи понекад не схватају шта им се дешава. Ја врло добро знам шта се збива с мојим послом, али не знам шта је с туђим. Знам шта се мени дешава јер сам сувише мудра да бих себи допустила да не знам. Многи људи одустају од свега, затварају радњу; они не схватају шта се стварно дешава.

Жена мора да се бори за своја права. Ја никад не бих рекла: „Не интересује ме шта кажу". Интерсује ме; човека треба да интресује шта кажу. Рецимо да је мој муж умро и да нисам имала деце. Шта би ми остало? Шта остаје било којој жени? Била бих слободна као птица. Због деце сам морала да водим рачуна о много чему. Ма колико жена воли да излази, њу у томе спречавају одговорност према кући, углед, као и васпитање. Тако су људи видели да са мном није лако.

Годинама су се Сарини односи у друштву колебали напред и назад. Куће потрепштине обично је куповала на версију плаћајући месару и пиљару сваке две недеље. Једног Ускрса нека жена је украла Силвији двадесет долара. То је био једини новац који је Сара имала. Замолила је месара да јој да месо за Ускрс на вересију, али је он одбио. Она се разбеснела и раскинула је с њим пословни однос. Касније је он излагао Босанкине изборне плакате; даћа после његовог погреба одржана је у Сарином ресторану.

Кроз своје поступке према другима стицала је и сазнања о себи. Кад је суседов син украо од ње пет долара, било јој је непријатно да се суочи с његовом мајком, па је отишла у полицију. Жена ју је прекорила због тога и Сара је схватила да је погрешила. „Ти си удовица, и ја сам удовица. Требало је друкчије да поступим и да ти дам шансу". Једном је изневерила сусеткино поверење и упознала све зло оговарања; сада се чува тога.

Али, пријатељства су се показала дугим и трајним. Међу њеним најближим познаницима био је свакако Роди Бренлар, адвокат који ју је посаветовао у вези с послом код Оливера. Током година, он и његова жена су посећивали различите Сарине локале, а кад је отворила ресторан, он је долазио на ручак. Господин Бренлав је увек

био спреман да даје правне и пословне савете, али је упозорио Сару: „Ако прекршиш закон, не долази код мене". Такође је често помагао деци око домаћих задатака. Њихово пријатељство трајало је четрдесет година. Кад је умро, Сара је сањала да јој је на врата закуцао онај исти наочити, лепо обучени младић какав је био кад су се први пут срели.

Други добар пријатељ био је господин Колтеријан, који је имао предузеће за млечне прерађевине и од кога је Сара једном позајмила четири стотине долара. Очајна у то време, Сара се бојала да отвори врата због поверилаца. Али једног дана појавио се господин Колетријан не да наплати свој новац, већ напросто да види како им је. Сара му је, радећи код Оливера, постепено исплатила дуг и увек му је била захвална на његовој љубазности.

Иако је била удовица са четворо деце, Сара је 1938. још увек била лепа млада жена од двадесет шест година и неколико мушкараца почело је да се интересује за њу. Почела је да излази са њима кад је имала времена, али:

— Нисам имала времена да ловим мужа. Нисам имала времена да излазим са неким мушкарцем. Била сам сувише заузета. Наровно, деци је био потребан отац, али постављало се питање ко би им био добар отац.

Обратила се пријатељима за савет, а један од њих је био Ников нарочито добар пријатељ.

— О њему сам слушала дивне ствари од свог мужа. Ник је знао да је он врло вредан човек и увек му се допадао. Непрестално ми је понављао колико је он добар. Кад ми је муж умро, он је свраћао у бифе који сам држала и помагао ми кад је било пуно посла. Једно је вукло друго. Почели смо да излазимо осам или девет месеци касније.

Водио је Сару у биоскопе, обећао да ће се бринути о њој и деци и да ће се њоме оженити кад она буде то хтела. На тој основи су излазили неких шест година. Али, чим је Сара осетила да се заљубљује у њега, позвала га је да разговарају.

— Осетила сам велику љубав према њему и морала сам то да пресечем. Желела сам да будем поштена према њему. Рекла сам му: „Искрено верујем да се заљубљујем у тебе али ја то себи не могу да дозволим. Морам да бринем о четворо деце. Не желим да се вежем ни за једног човека. Потребна сам својој деци двадесет четири сата дневно. Немам времена за неког другог". Нисам хтела да се вежем. Тада је он почео да сања Ника.

Ник је имао обичај да ми каже: „Кад умрем, вратићу се да видим с ким си". Ја сам то окретала на шалу, али није ми било до шале. Био је тада здрав, радио је. Говорила сам: „Слушај, кад једном одеш, не враћај се. Ниси нам потребан". Видео је да сам се на неки начин уплашила. Зацерекао се и отишао.

Једног дана дошао је онај човек блед као крпа. Упитала сам га шта му је. Рекао је да се не осећа добро. Саветовала сам му да оде код лекара. Две недеље касније рекла сам му: „Зашто одуговлачиш, зашто не одеш код лекара и видиш шта ти је?" Рекао је: „Мени није ништа. Реч је о твом мужу. Јавља ми се сваке ноћи, већ неколико месеци". „Шта ти каже?" „Ништа. Само седне на кревет поред мене. Ја лежим, а он седи". Он је спавао у соби са братом близанцем. „Мој брат га не види". „Да ли га питаш нешто?" „Питам,али не одговара. Само се завали и зури у мене". Рекла сам му: „Моли се Богу и иди свештенику. Објасни му све као што и мени и упали свећу и моли се".

Ова веза нанела је Сари велики бол јер је тада осетила да његова обећања нису била озбиљна.

— Ник је престао да му се јавља, али ја сам већ знала дубоко у срцу, да наша будућност не би ваљала. Да ли је он покушао мени да удовољи? Нисам била спремна за брак. Мислим да је то била Божја воља што нисам била спремна да се удам за човека кога сам волела. Верујем да ме је и Ников дух заштитио. Он је знао да тај човек није за љубав, одговорност и слично. По свој прилици, свега се тога плашио.

Некоме се може учинити да сам била луда што сам размишљала на тај начин, али нисам. Била сам млада и

бистра тада, а сада сам стара и још увек бистра. Још увек верујем да се такве ствари дешавају људима.

Једног дана Сара је открила да онај човек после састанка с њом иде на други састанак. Његов одговор је био: „Никада се нећу оженити тобом. Ја бих се тобом оженио, али не желим твог пасторка". Сара је отишла да тражи савет од једне своје старије земљакиње; она јој је рекла да се моли. Молила се. Он је наставио да се виђа са Саром, али до лома је дошло на једној свадби кад је Сара одбила да игра са њим. Он ју је оптужио за ствари о којима су се проносиле гласине и Сара је, желећи да оконча ту ствар, једноставно рекла да је све тако.

— Нисам хтела да поричем, да питам ко му је то рекао, да плачем. Нисам хтела да пролазим кроз све то. Овако му је било лакше да ме остави.

Бесан због њеног одговора, он је Сару ударио по лицу и узвикнуо: „Ох, боже, зашто сам те икад дотакао?" Сара је морала да оде у болницу да оперише вилицу и претила му је да ће се осветити. Тако су се растали.

— Сада све то припада прошлости. Он и ја смо на неки начин пријатељи, и његова жена. Кад је Босанка умрла, они и њихова унука били су на погребу. Још увек смо пријатељи. Мржња није у мојој природи. Не можете мрзети неког кога сте некад волели.

После тога Сара је излазила са другим мушкарцима који су схватали да јој је потребно друштво и скретање пажње с њене несреће. Један је био посебно пажљив и пун разумевања у том погледу; вероватно је био заљубљен у њу, али је хтео само да јој прави друштво док она опет не среди своја осећања. Други је био веома образован човек и она није желела да његове намере постану озбиљне; шта би имала она, као супруга, да понуди тако образованом човеку? Један други човек са струком, који је био на путу да постане алкохоличар, такође је био заљубљен у њу. Једног дана Сара му је рекла: „Ти пропадаш; немој и мене да вучеш са собом, молим те. Ја сам се одатле једном већ извукла. Немој да ме опет увлачиш у

то". Он се на крају оженио другом женом, али судбина му је била већ предодређена. Ишао је с посла на посао и сваки је био гори од претходног. Сара је остала привлачна мушкарцима, иако они сами њу више нису привлачили; крајем четрдесетих година, кад јој је било тридесет пет година, одбила је да се уда за човека који је био десет година млађи од ње.

— Мислим да је онај први човек позитивно утицао на мој живот. Научила сам колико људи могу да буду непоштени и кренула сам супротним путем. Нисам имала ни поверења у друге мушкарце ни интересовања за њих. Да нисам имала то искуство, ко зна шта би са мном било? Удала бих се, родила још деце, што ми не би дало да идем напред. Њему нисам желела никакво зло, само сам му рекла да ме остави на миру.

Било је времена кад је већина досељеника била веома усамљена. Кад је почео други светски рат у Европи 1939. године, комуникације са Југославијом су прекинуте и Сара није чула ништа о својима све до 1945. године. За то време њени деда и баба су умрли. Она је чекала, молила се и трудила се да не изluди од бриге. Пресељење у Јужну десету улицу број 52 године 1942. и куповина куће целом дужином, следеће године, да би проширила свој дом и ресторан, свакако су јој много помогли да одврати мисли од таквих брига.

Ресторан се проширио на следећу кућу 1947. године и Сара је напустила посао код Оливера. Јеловник је такође почео да се обогаћује, нарочито националним јелима уместо једноставне америчке хране. Сара је почела да кува своје чорбе и да меси свој карактеристичан хрскав хлеб. Томе је прикључила и послове достављања хране.

Сара се и даље суочавала са многим проблемима: пожар, вандализам, седамдесет провала у једном месецу. Она је инсталирала аларм и наставила да развија посао. Године 1960. њен адвокат и његов колега Франсис Фишер замолили су је да преузме ресторан новог клуба правника у центру града. Сара је кувала и надзирала све послове и помогла при украшавању првих клупских просторија.

Устајала је у шест и радила са двоје намештеника; док је кувала за ресторан и клуб, планирала је дневне обавезе. Научила је да вози и у пола једанаест кретала је у клуб својим караваном, носећи национална и америчка јела за ручак, који је био једини оброк што се служио у клубу. Отприлике годину дана касније понудили су јој надзор над кухињом Норт-хилс-кантри-клуба, што је још више оптеретило њен радни дан. Тамо је тестирала седамдесет пет људи за различите послове, укључујући и шефа, и саставила је екипу која је знатан део времена могла да ради без ње. Ипак, морала је да буде у Норт-хилсу сваког поподнева, чим би завршила посао у Клубу правника; преузимала је наруџбине од свог помоћника Џона и остајала тамо све док је требало. Понекад је била потребна нека специјална испорука увече, што је још продужавало њен радни дан. Једног јутра, возећи се кући око три сата, заспала је и пробудила се схвативши, буквално, да не може више тако да настави. Дала је отказ у Норт-хилсу, али је задржала посао у Клубу правника до 1966. године. На свом врхунцу, Клуб правника имао је шест стотина чланова и Сара приписује његову популарност својој националној и америчкој храни, као и томе што се јеловник мењао сваког дана. Пошто је она отишла, клуб се преселио у хотел „Вилијам Пен"; храна је постала обичнија, чланство је опало и, коначно клуб је престао да постоји.

Године 1963. или 1964. Сара је била кандидована за титулу „жене године" коју је додељивала питсбурška штампа, што показује, иако није изабрана, да је њен углед растао. Она је нашла посао који ју је испуњавао што је одувек желела, а њена деца су се приближавала зрелости.

ДЕЦА

Као што је Сара изградила властити живот као јединка, тако су исто учинила и њена деца.

— Ники је заиста био посебан дечко. Прво, био је мој пасторак. Био је толико добар, толико интелигентан. Не верујем да ми је икада рекао „не". Све време свог детињства био је као краљ у кући. Деца су га звала Краљ.

Марта и Босанка биле су интелигентне на различите начине Марта је била приступачнија; њој се могло лакше прићи и она је лакше давала. Босанка је била другачија. Да ли је због своје професије морала да буде строга према деци? Можда је то било због толиких година проведених у систему средњег школства. Али биле су исте и док су расле. Свака је изабрала различиту професију: Марта је више нагињала медицини, а Босанка подучавању. Верујем да су различите професије развиле у њима различите личности.

Увек сам била поносна на Силвију, али не бих могла да кажем да сам била поноснија на њу него на Марту и Босанку. Као мала, сама је шила себи хаљине, достојне сваке краљице. Док је била шипарица, њена интересовања су била различита од Мартиних и Босанкиних у тим годинама. Бавила се спортом: пливањем, кошарком. Увек се такмичила и доносила кући медаље. Била сам поносна на њу због тога. Све у свему, имале су различите тинејџерске склоности.

Пошто су деца била врло активна и такмичарског духа, а Сара је морала да се строго држи утврђеног дневног распореда, дисциплина је била главна ствар у кући.

Сара је давала деци привилегије у кући које сама није имала, али, заузврат, они су морали да испуњавају своје обавезе.

— У једној ствари сам била строга — морала сам да будем: моја деца нису имала времена да стоје по уличним ћошковима. Ако су желела да иду на пливање, у реду, то је здраво. Ако су желела да играју кошарку, и то је здраво. Ако су хтела да иду на игранку младих, у реду. Знала сам кад игранка почиње, где се одржава и кад се завршава. У одређно време чекала сам их код куће. Ишли су у биоскоп једанпут или два пута недељно, суботом и недељом. Тада нисмо имали телевизор; одлазак у биоскоп био је обавезан и радовали су се томе крајем недеље. Али, кад бих рекла да нешто треба урадити у кући, они би то урадили. Нисмо морали да се расправљамо око домаћих задатака, јер су задаци бивали урађени. Имали су своје обавезе и оног тренутка кад би их испунили, били су слободни. Ако нису завршили посао, нису могли ни да иду. Кад год им је био потребан новац за биоскоп или сладолед, добијали су га. Али у кући су постојала правида и она су морала да се поштују.

Сара је увела правило да увек разговара са децом кад се врате из школе. Ако су се ружно понашали или нису послушали учитељицу, знали су да ће и код куће имати невоље.

— Никада нисам тукла децу а да им нисам казала зашто то радим. Ако су ометали учитељицу, ометали су и цео разред; морамо се, дакле, побринути да то више не раде. Увек су били искрени према мени, без обзира на то шта се десило. То је диван однос између мајке и деце — без скривања и лажи. Овако сам их учила: „Ви идете у школу и радите за мене. Ја напољу радим за вас". Моја деца нису веровала да ће ићи на колеџ и универзитете. „Само радите оно што вам ја кажем", говорила сам, и све четворо, хвала богу, добили су најбоље образовање.

Увк су ме питали за савет. Чак и кад су писали универзитетима и школама тражили су да мени прочитају писмо. Имали су тада седамнаест година; било је добро на неки начин да чујем њихов енглески. Могла сам да им

кажем да ли ми звучи добро или не. Рекла бих: „Прочитај ми то поново", и исправила бих их. Сада ме више не питају много, али јесу кад су ишли на факултете. Молили су ме да саслушам важна писма, иако ја не знам правопис. Али могла сам да говорим добар енглески.

Одрастање је у Сарином свету захтевало од деце посебан напор. Последице неке грешке могле су наступити брзо и могле су бити дугорочне.

— Кад човек води посао, мора да се контролише, нарочито у јавности. Мора научити да се контролише. Мислим да сам ја то научила. Кад су деца била тинејџери, рекла бих Марти да уради нешто, а она би ми узвратила дрско. Једног дана на столу је била шунка. Бацила сам је на њу и рекла: „Никада више да ниси била дрска према мени!" Али у ресторану је друкчије. Једног раног јутра близнакиње су биле веома јогунасте, Марта је опет била дрска. Шанк је био пун људи који су пили кафу. Позвала сам је у стражњу просторију. Марта није знала шта јој се спрема и ја сам је ударила. Гости су помислили да је пушка опалила. Изашла сам као да се ништа није десило. Један од људи је рекао: „Сломио бих ти обе руке". Касније кад год сам је звала да дође у стражњу просторију, није хтела; увек је мислила да ће опет добити шамар. Али то је део обуке, и не сме се испољавати јавно. Не можете гурнути дете у ћошак и викати на њега или га ћушнути; треба га одвести у другу просторију и урадити то тихо. Понекад разговарамо о томе. Она каже: „Сећам се како си бацила ону шунку на мене". Ја кажем: „Сећаш се? Надам се да ћеш то заувек упамтити".

Једанпут, кад је Марта била мала, седам-осам година, група девојчица је седела у колима испред радње. Једна сусетка се враћала из радње и погледала је у кола. Из њих је излазио дим и она је помислила да су се запалила. Онда је видела да деца пуше, деца од седам или осам година — диме. Одакле им цигарете? Из моје радње. Зграбила сам Марту. Деца ме никад нису лагала. „Јеси ли пушила?" „Да". „Одакле ти цигарете?" „Узела сам их из радње и поделила са осталом децом". Оно што је добила тог дана и данас ме боли. Отишла је у кревет без

вечере. То спада међу најтеже ствари које сам урадила; ја сам бацила шунку на њу, ја сам је једном ошамарила, али тога дана сам је стварно истукла. То много боли родитеље. Кад без размишљања избијете дете, стварно вас боли изнутра. Дете плаче у ћошку, а ви плачете у себи. Никада више нису пушили. Ниједно од моје деце.

Рецимо, ако је неко од њих погрешило, све четворо је бивало укорено. Све четворо. Тако су пазили једно на друго како се понашају. Једног дана Ник ми је рекао: „Да знаш да си гора од Хитлера!" Насмејала сам се и рекла му: „Мораш да пазиш на њих јер си старији".

Они су стварно добра деца. Човек може да покаже и љубав и строгост на много начина. Никада нису били сувише велики ни сувише стари да нисам могла да их зграбим, и запрлим, и пољубим. Ни кад су кренули на универзитет... нису били сувише велики.

Мислим да сам такође и строга бака. Ја сам бака, али још увек радим. Кад се предам послу, спремам вечере и друго, а неко забушава, то је лоше, то ме љути. И ја им кажем да поступају лоше. Кажем: „Свиђала се ја вама или не, не поступате добро.

Под Сариним кровом ухватили су корен и цветали су и љубав према учењу и радост такмичења. Деца су напредовала идући слободно за својим интересовањима и савлађујући вештине куцања, шивења, неге деце и спорта. Што се културе тиче, породица је с поносом неговала српску традицију, иако је усвајала и америчку, па су се тако славила два Божића, 25. децембра и 7. јануара. Као што је Ник то чинио, и Сара се трудила да деца имају лепе празнике. Као поклоне су често добијали чекове Божићног клуба, тако да је свако дете могло да увећа своју уштеђевину новца зарађеног на ситним пословима у суседству.

Као пасторак и најстарији у новој породици, Ники је вероватно морао највише да се прилагођава. Његово рано детињство било је обележено његовим крхким здрављем. И Ник и Сара су се бојали да има слабо срце и туберкулозу која је убила његову мајку кад му је било годину дана. Имао је шумове на срцу и, кад му је било две године, није могао да претрчи преко собе. Док су се

остала деца играла играчкама, Ники је највећи део дана проводио седећи и посматрајући их. У обданишту било му је ограничено играње са осталом децом, а у основној школи забрањено му је да похађа часове гимнастике. Кад би га Сара послала да донесе млеко или хлеб из радње на углу, он би га често испустио на степеницама. У седмој години ударио га је ауто, али није био озбиљно повређен, а у осмој години имао је операцију уха.

Пошто је две године пре него што се Ник поново оженио, Ники био код кумова, изгледало је да се повукао у себе. Али, кад је Сара дошла, суседи који су га знали раније говорили су да је много ојачао.

Кад је требало да пође у средњу школу, Ники је одбацио своју улогу инвалида на такав начин да је Сара била срећна што за то није знала у то време:

— Кад је Ники пошао у средњу школу, постао је много јачи. На лекарском прегледу су утврдили да је све у реду. Није му било дозвољено да плива у школи, али замислите где је пливао: у реци Моногаела, што ја нисам допуштала. То је ужасно место за учење пливања. Не знам да ли бих данас била жива да сам знала шта он ради. Верујем да му је Бог помогао да доведе своје срце у форму. Од тада никада више није имао проблеме са срцем. Кад је пошао у морнарицу, морао је да прође све њихове тестове — физичке. У свима је био најбољи зато што је у реци научио да плива.

Међутим, у породици је Ники ипак остајао прилично повучен:

— Увек је био стидљиво дете. Најближи ми је био кад би се наслонио на мене. Кад бих седела и разговарала са пријатељицом, он би сео поред мене и наслонио се на мене. Али не би говорио. Такав је био стално. Ја знам да ме је он стварно волео, и та љубав је постала још јача кад му је отац умро.

Мислим да му у то време није било важно што сам му ја маћеха. Он се тога није ни сећао. Рекла сам му то на Дан мајке, кад му је било шеснаест година. Имао је розе каранфил у реверу: „Шта ће ти тај *розе* каранфил?" Одговорио је: „Ти си жива. Розе каранфили су за живе

мајке, је л' тако?" Рекла сам: „Ники ја јесам твоја мама, али твоја права мама је мртва". Ох како ме је погледао кад сам му то рекла... Требало је да прође две недеље пре него што је нешто рекао. Уопште није говорио. Куда је ишао, не знам. После две недеље пришао ми је и рекао: „Реци ми нешто о мојој мајци. Кад је умрла?" Замислите, ми смо живели у суседству које је све знало, али му никад нису ништа рекли. То су били добри људи. Он је био у шоку. Изгубио је око четири килограма за две недеље. Мало-помало, све сам му испричала. Чинило се да је прихватио чињенице, а онда је наједном рекао: „Ти си једина мајка коју знам и једина коју имам". Тако је то било.

Кад су деца пошла у средњу школу, породица је остала чврсто језгро; бринуло се о Никијевом првом састанку као што му се и пеглала одећа. Сећајући се властитог осујећеног девојаштва, Сара је била срећна због њега и давала му је новац за састанке. Он је сваки пут враћао оно што би му остало и остајали су до касно у ноћ разварајући о протеклој вечери. Једном је почео је да пушта у школи, али после извесног времена почео је више да учи да би, с једне стране, задовољио Сару, а, с друге стране, да би могао да приступи морнарици, што је веома желео. Захваљујући свом тренингу у реци лако је прошао на тестовима издржљивости и примљен је у америчку морнарицу 1945. године, одмах по завршетку школе. Сара је примила његову средњошколску диплому.

Никијево ратно искуство било је кратко и без неких значајнијих догађаја, али постао је добар зубни техничар и одлучио се за зубарски позив. Четири године касније био је отпуштен из војске. Сара га је већ била уписала на Универзитет у Питсбургу, тако да је могао одмах да почне да студира.

— Мислим да је Ники сазнао да сам га уписала на факултет тек месец дана пре повратка кући. Ја сам на томе радила шест месеци унапред, тако да би све било готово кад он дође. Боже благи, данас је дошао кући, а сутрадан је пошао на факултет. Био је толико срећан што не губи време. Истог дана сам му купила ауто —

нов-новцати „плимут". Дала сам му кључеве. Возио га је десетак година. Ники је био добар дечко, заиста добар дечко.

Близнакиње су, насупрот Никију, биле веома живахне, а њихова непресушна енергија колебљиво здравље и интелектуална радозналост стално су држале Сару у приправности.

— Мајка види разлику међу близанцима. Кад су се родиле биле су ми различите. Већ тада сам видела разлику међу њима што нико други није могао да уочи. Оне су знале да мене не могу да збуне. Могле су да збуне учитеље и сваког другог али не мене.

Босанка се родила прва. Одмах за њом је кренула Марта али с ногом напред, наопачке. Порађала сам се код куће. Лекар је имао много муке да спасе бебу. Али Босанка је крварила. Њен пупак није био добро везан јер се доктор бавио Мартом.

Пошто су рођене на православни Божић, 7. јануара 1932, Босанка је добила име по том дану, бар је Сара веровала да њено име то значи. Марта је добила име по Сариној мајци. Како је Марта скоро престала да дише, Сара је послала по свештеника да их одмах крсти. Он јој је рекао: „Јаке су као челик; живеће".

Али болест им није била страна и нарочито Босанка је често побољевала. Имала је запаљење плућа два пута пре него што је напунила три године и запаљење слепог црева кад су јој биле четири године, а често је имала и назебе. Запаљење плућа се повратило кад је имала дванаест година, а добила је и неку тропску болест док је била у мировним снагама у Африци. У породици су је задиркивали: „Ако неко кине на телевизији, Босанка добије кијавицу". Босанка и Марта су и у болести осећале своју близаначку блискост.

— Кад је једна била болесна, ни другој није било добро. Ако је нешто било Босанки, бринула сам се и за Марту. Марта се једног дана јавила телефоном и рекла Босанки: „Не морам ни да те питам како си јер ја се

осећам добро." Босанка је одговорила: „Осећам се одлично." Марта је казала „Знам."

Једном су Силвија и Босанка отишле да купе поклопац за машину за ролање рубља. Данас је то тешко наћи. Истог тог дана, у Њујорку, Марта се одлучила такође да купи тај поклопац.

Близнакиње су код куће говориле српски и енглески, а у средњој школи су училе и шпански и латински. Биле су добри ђаци и задиркивале су Сару што је на известан начин крила да оне уче те језике. Али доживеле су неку врсту културног шока кад су отишле у Вилсонов колец и схватиле да говоре са српским акцентом. Код куће, опет, локални Срби нису могли да схвате зашто би девојке уопште ишле у колец, па су нелагодност осећале с обе стране.

— Заиста сам желела да моја деца иду у колец. На томе сам заправо радила од тренутка кад су се родила; желела сам да се образују и да не морају да се боре у животу као ја. Кад су одрасли, схватила сам да они треба да одлуче шта хоће. Нисам мислила да треба да бирам уместо њих. Свако дете је личност. Свако дете зна шта жели да ради, шта му је важно. Босанка се определила за образовање, а Марта за једну грану медицине — физикалну терапију.

Марта је желела да буде лекар. Верујем да би била одличан лекар. На несрећу, у то време сметало је то што је жена. На то се још увек гледа. Мислили су да ће напустити посао и удати се. А није тако. Жена има ум исти као мушкарац. Она може да роди децу а да ипак заврши школу; да се уда, да се заљуби а да ипак заврши. То је несумњиво. Марта је имала добре оцене, али то није било довољно. То је било обесхрабрујуће. Отишла је неком ко јој је рекао „Млада дамо, убрзо ћете наћи момка и удати се". Дакле, нису хтели да она заузме некоме место, а онда да га напусти. Они су хтели неког ко ће се потпуно предати послу. Марта би била таква али они нису веровали девојкама. Тако је отишла на физикалну терапију. Била је добар терапеут; давала је све од себе. Стварно је много радила. Сада не жели више то да ради. То је физички напоран посао и, ако не може да га обави на најбољи

могућни начин, радиће нешто друго. Сада је библиотекар и задовољна је својим послом.

У Вилсоновом колецу близнакиње су се истакле као најбоље и добиле су трогодишње делимичне стипендије и такмичарске награде од по хиљаду долара. Биле су активне у интернату и помагале су приликом годишњег слања одеће у Југославију. Уз то, Сарине годишње посете кампусу постале су прави догађај у колецу. Обе су завршиле колец 1954. године. Босанка је радило једно време у Кауфмановој робној кући, али хтела је да се посвети подучавању. Затражила је савет од господина Хола, директора Бедфордске школе, и уписала се и на Питсбуршки одсек за образовање и у Брентвудску обласну школу. Постала је наставник немачког и енглеског језика у средњој школи.

Привлачиле су је активности мировних снага и после студијске припреме постала је, 1961. године, прва жена из Питсбурга која се прикључила новоформираним мировним снагама и била је додељена приватној женској школи у Нигерији.

— Она је то волела. Она није била само наставница; обављала је двадесет два различита посла у Африци. Она их је обављала зато што су је деца много волела. Она би јој прилазила и постављала јој питања. Желела су да им буде мајка. Већ су имала осамнаест мајки. Сваки мушкарац имао је осамнаест до двадесет жена. Босанка је рекла: „Децо, у мојој земљи је овако: ако могу да будем број један, нећу да будем број двадесет један. Није такав обичај код нас. Код нас мушкарци имају само једну жену".

Неколико пута је западала у тешкоће:

— Једном је била на некој конференцији у хотелу и тамо је био неки владин службеник из Нигерије. Босанка је причала: „Дивно сам се провела. Разговарали смо и ја сам се поздравила и отишла горе. Била сам у кревету, у лепом хотелу. У соби је била тераса и ја сам је могла видети из кревета. Видела сам како се померају завесе. одједном сам угледала човека како улази. Скочила сам и упалила светло и преда мном је стајао владин службеник.

Рекла сам: „Сместа излазите напоље! Шта тражите овде? Немате права да улазите овде док сам у кревету и да разговарате са мном. Могли сте да кажете све што сте имали док смо били доле, али нисте. Сад сте дошли горе. Ако не изађете, викаћу и звати полицију!" Он је почео да ме преклиње да то не радим јер је имао породицу: Скочио је са терасе вичући „Не, не, не". Следећег дана пришао јој је док је доручковала и извинио јој се. Она је рекла: „Ја сам Американка и овде сам службено. Знате ли шта би се десило кад бих вас раскринкала? Шта би вам урадила влада Сједињених Америчких Држава?" Она се лепо извукла.

Босанка је поново дошла у Питсбург 1963. године и вратила се настави. Почела је све више да се занима за политику и три пута се кандидовала за градско веће. Њен углед је био велики и њен рад у мировним снагама добио је изванредан публицитет, али Сара верује да је Босанка била наивна у политици и да су је изневерили управо људи који су радили у њеним кампањама.

— Она је била интелигентна особа, али ја сам могла да видим много више од ње. Као наставник, она је била одлична, али, кад су људи били у питању, ја сам имала више искуства; могла сам боље да проценим да ли је неко на мом нивоу или није. Ја се нисам изненадила што није победила. Знала сам да ће тако бити и покушала сам да је на то упозорим. Видела сам како раде и знала сам шта јој раде. Ако не желе неког, они га сатру. Она је била веома разочарана. Срце ми се цепало, али сваки пут кад се кандидовала, била сам спремна. Била сам уз њу, трошила сам много пара на изборе, али није ми било криво. То је била моја кћер, нисам могла да јој окренем леђа. Што год је хтела, ја сам радила.

Босанка је остала политички активна све док није схватила да јој је здравље важније. Она је била великодушна према пријатељицама, али је очигледно била наивна у њеним односима према мушкарцима. Нешто није било у реду са свима њима. Неки су били удовци или разведени и тражили су жену која би одгајала њихову децу,

чије су постојање нерадо откривали. Један је био алкохоличар. Једна тајанствена особа дошла је из Југославије, очигледно у уверењу да је Босанка богата. Никада се није удала иако је један младић изгледа стварно био заљубљен у њу и био је страшно потресен кад је чуо за њену смрт. Он јој је помагао у њеним кампањама и дуго је остао пријатељ породице.

Иако је Марта једва преживела рођење, ипак се чинило да је она јача близнакиња и постала је стварно енергична и понекад веома домишљата. Кад је имала две године успела је да открије како се отвара дворишна капија која је спречавала децу да изађу на улицу. Ник је направио малу шибу којом би је ошинуо по ногама кад год би то покушала, али она је успела да је дохвати на месту на коме је стајала и да је баци у сливник. Он је направио другу, а Марта се и ње отарасила. Коначно, он је направио нову резу на капији.

— Морала сам да везујем Марту за ногу шиваће машине док не бих завршила посао. Кад би видела да прилазим њеној нози, страшно је врискала и бацакала се. Ако сам хтела да завршим посао, морала сам то да урадим. Имала сам гомиле веша за пеглање тих дана и морала сам сваки час да трчим за њом. „А не, нећеш трчкарати около. Седећеш поред шиваће машине и гледати како радим. Играј се на поду".

Марта је студирала физикалну терапију на Пенсилванијском универзитету. Запослила се у болници „Мерси".

Године 1957. упознала је човека за кога ће се удати, лекара у југословенској војсци. Близнакиње су биле одлучиле да тог лета путују по Европи и на крају да посете рођаке у Југославији. Сара им је саветовала да се брижљиво спакују за пут и да понесу лепу одећу какву је њена породица очекивала да оне носе. Али две девојке су путовале кроз Европу изгледајући као Циганке, а понекад и путујући са њима; носиле су руксаке бојећи се да ће их неко опљачкати ако буду изгледале богате. Наставиле су да се облаче немарно и у југословенским градовима, где су људи још увек били сиромашни због последица рата и лепо облачење би било нетактично.

— Рекла сам им: „Није ме брига како путујете кроз Европу, али купите кофере кад пођете мојој породици и не носите руксаке у моје село. То нису образовани људи, већ моји сељани који ће вас одбацити ако ме не будете послушале". И људи у селу су стварно мислили да су оне јако сиромашне, а оне су веровале да су обучене као Циганке тако да нико не би посумњао у њих. Баш тако. Кад су дошле у Загреб, мој рођак их је повео да им купи ципеле. Рекле су му: „Чика-Миленко, нису нам потребне ципеле. Имамо их на ногама". Људи у граду су то ценили јер се нису правиле важне али мојима на селу било је врло неугодно због њих.

Они су, међутим, знали како ја стојим јер сам их посетила 1952. године. Моја сестра је носила моје хаљине и била обучена као краљица. Неко је наишао и рекао јој: „Ох, ти си се вратила из Америке!" Ја сам носила обичну кућну хаљину. Нису имали ништа друго, али моја сестра је била лепо обучена нашминкана и носила је минђуше. Ишла сам с њом и смејала се.

Док су биле код рођака Марта је упознала војника Бошка Лазаревића, који је био стациониран у селу на северу Југославије, близу мађарске границе, где је живео њен деда. Требало је да девојке буду пратиље једна другој кад је у близини било мушкараца, према добром, старом српском обичају, а за војнике се традиционално веровало да су заводници. Босанка је саучествовала са њима и пуштала их је саме.

— Босанка ми је рекла: „Мама, знаш ли где су одлазили? На гробље!" „Ох, боже", рекла сам, „ваљда нису били на гробу моје мајке" Босанка је казала: „Не, не, ишли су на мађарско гробље". Боже благи!

Он је имао батеријску лампу и мали српско-енглески и енглеско-српски речник. Лежали су на трави и тражили речи покушавајући да кажу: „Волим те". Јака ствар! Такви су млади — невероватни. Ја сам водила љубав на прозорском симсу, а она на гробљу. Млади су увек исти.

Кад је требало да Босанка и Марта пођу из села где је Бошко био стациониран, рођаци су пошли да их испрате на воз за Загреб. Воз је био спреман да пође — али не и Марта.

— Босанка је већ била у возу, али Марте нема. Коначно, она се појавила и моја заова и сестра од стрица Даница су зграбиле Бошка и гурнуле га према колима. Биле су веома грубе према њему, али он је схватио да Марта не сме да буде виђена са војником. То је било правило.

Босанка ми је рекла: „Мама, сад ћеш да чујеш новости. Босанка се заљубила у војника". Ја нисам имала толику одбојност према војницима јер сам већ дуго живела у Америци. „Смета ли Марти то што је он из другог краја," упитала сам. „Видећеш", одговорила је.

После неког времена стигло је писмо, љубавно писмо. Није умела да му одговори, па сам ја морала да јој помогнем да напише љубавно писмо. Пробудила ме је усред ноћи и тражила да јој помогнем да нађе праве речи за писмо. Увукла се у мој кревет и за два-три сата писмо је било готово. Он је, пак, све време покушавао да напише нешто на енглеском користећи речник. Мало-помало, успео је у томе. Тако се развијала романса.

Пред Божић рекла сам да бих отишла у Југославију да видим како ствари стоје. Марта је рекла: „Ох, мама, хоћеш ли стварно?" Упознала сам га код моје сестре и оставио је врло добар утисак на мене. Свима се допадао. Његова породица ме је позвала у посету и ја сам то радо прихватила; иначе, каква би корист била од мог путовања да му не видим оца и мајку? То је било оно што је стварно важно.

Али Сара је осетила да је Бошко помало чудан и то ју је забринуло. Марту то није много бринуло. Тада су сеон и Сара срели на станици:

— Он се заиста према мени изванредно опходио. Али те вечери видела сам промену на њему. Рекао је: „Све је готово. Марта ми више не пише". Рекла сам: „За име света, Бошко, ја сам овде. Зато нема писама. Знаш ли ко јој помаже да напише та писма? Ја!"

Ово откриће није нимало помело Бошка. Важно му је било да зна да га Марта још увек воли. Кад се бринуо што нема довољно пара да купи венчани прстен, Сара му

је саветовала: „Сваки прстен ће бити добар. Кад се ожениш њом и дођеш у Америку, моћи ћеш онда да јој купиш прстен. Кад је Марта видела прстен, заплакала се. Шест месеци касније отишла је да му се придружи.

Али није све текло тако глатко. Веридба је требало да буде у септембру; одједном, Бошкова писма су престала да долазе. То је трајало два месеца и Марта је била веома нервозна. Сара је писала породици. Онда је Бошко одговорио, приговарајући Сари због њеног писма. Изгледало је да се Бошко предомислио и да је почео да излази са другом женом. У ствари, и Марта је излазила с једним доктором, Американцем, и често се враћала са састанака плачући и никад не објашњавајући зашто; на крају је престала да се виђа с њим.

Марта је отишла у Југославију и на крају је склопила грађански брак са Бошком у Пироту. Сара није могла да присуствује венчању. Босанка је отишла у Пирот, али није могла да дочека да види своју сестру близнакињу удату јер су власти споро давале дозволу за брак, а она је имала своје наставничке обавезе код куће. Поставило се питање другог венчања, у цркви:

— Не мислим да је друго венчање било неопходно. Знала сам да су се венчали под комунистичким режимом, али наша влада је то признавала. Они се нису били венчали у цркви и много ме је људи питало о томе. Ја никог ни на шта не присиљавам. Ако желе да се венчају у цркви, добро; ако не желе, опет добро. По закону, они су били венчани. Ја сам веома религиозна особа, али ни с те стране ми то није било важно. Мени је важан Бог, а он зна да ли је неко нечија жена. Кад људи имају децу, није важно да ли их је венчао поп или матичар. Бог се брине о нама. Све док верујемо. Кад је Бошко дошао, направили смо прославу. Људи су ме питали да ли су се венчали у цркви. Одговарала сам: „Они су се венчали; зашто би морали опет да пролазе кроз ту тарапану?"

Бошко је дошао у Сједињене Америчке Државе пошто му је виза била одобрена и млади пар је живео у кући одмах до Саре. Студирао је енглески и медицину, а Марта је наставила да ради у болници „Мерси". Желећи да по-

могне, Сара је удесила да Бошка позову на разговор у болницу „Св. Јосиф", али њему је сметало њено мешање у те ствари. Сара је одговорила: „Ваше ствари су и моје; ви сте моја деца!" Отишао је на разговор и добио посао.

— Рекла сам Марти све што мислим о Бошку, али она то није прихватила. Међутим, открила је да сам била сасвим у праву. Рекла сам јој: „Он је симпатичан младић. С њим нећеш бити гладна, али он има чудан карактер. Ако се удаш за њега, мораћеш да живиш с тим и да то прихватиш. Он не може да се промени".

Марта и Бошко су родитељи двоје деце, Зорана и Сање, и живе на Менхетну.

Име Силвија је американизовано име Цвијета; тако се звала Никова мајка. Пре Силвијиног рођења 1935, Сара је сањала Цвијету, која је пре умрла и коју никада није видела; она јој је рекла да ће беба бити девојчица (Сара је имала осећај да ће бити дечак) и замолила је да је назову по њој.

— Силвија је била здраво дете, али имала је једно разроко око од малена. Била је веома напредна. Проходала је већ у седмом месецу. Ограда кревеца није била за њу превисока: она би се успузала до врха. Увек је падала на главу. У то време била је мало разрока.

То живахно дете постало је врло активно у спорту и пребродило је назални проблем који је тражио честе хируршке интервенције. Играла је кошарку у средњој школи, а тринаест година касније још увек се такмичила у пливању. Али једно време је имала лоше оцене, мада Сара мисли да је она била најбистрија од све деце.

Једног дана кад је требало да донесе ђачку књижицу, Сара јој је рекла: „Ако ти оцене не ваљају, молим те, не долази кући!" И Силвија није дошла; отишла је у кућу једне другарице. Сара је схватила шта се десило и било јој је веома жао што је била тако оштра, али је чекала док се Силвија сама појави, а тада се према њој опходила нежно и охрабрујуће. Сећајући се властитог лошег искуства, осећала је да се Силвија плаши школе. Предложила је учитељици да јој прилази пажљивије и то је

очигледно имало дејства. Силвија је прославила свој десети рођендан у школи и Сара је била позвана. Прослава је веома успела, али проблеми око њеног организовања омогућили су Сари нови увид у тешкоће учитељског позива.

— Као најмлађа, и Силвија је увек хтела да ради све што су близнакиње радиле. Кад то не би могла, претила је да ће побећи и стално је вукла са собом малу торбу и паковала се. Ники, који је често био њен заштитник, рекао би: „Ја ћу ти помоћи да се спакујеш." Сестринско супарништво прешло је у рутину с којом се лакше могло изаћи на крај кад је, уместо да остане мушкобањаста (по чему се разликовала од близнакиња), стала да их копира кад су почеле да излазе на састанке и своје способности усмериле ка шивењу, у чему је она постала изванредна. Ипак, и она је морала да сазнаје ствари тежим путем, што је било типично за целу породицу:

Једна жена — није била породични пријатељ — становала је са нама једно време. Имали смо хладњак и на њему смо увек држали ситан новац за ледацију. У то време педесет центи је било прилично; могло се добити око пет килограма леда. Човек је донео лед, а новца није било. За вечером деца су се окупила око стола и ја сам рекла: „Изгубила сам педесет центи. Ако их неко нађе, даћу му педесет центи." Силвија је одмах донела. Рекла сам: „Немој никада више да узмеш оно што није твоје! С нама у кући живи страна жена; шта би било да сам је оптужила да је она узела новац, а да ти при томе знаш да си га ти узела? Како би теби било да те неко оптужи за нешто што ниси урадила?" Добила је добре батине. Узела сам њену ципелу и испрашила је по туру. Каже да јој још увек бриди задњица. Преварила сам је, али било би грозно да је неко други био оптужен. После тога су знали да то не смеју да раде.

Пошто је дипломирала на женском колеџу Универзитета Северне Каролине и Гринсбороу, Силвија је постала наставник фискултуре у Питсбургу. Убрзо по завршетку колеџа удала се за Томаса Даду, њеног дечка из средње школе. Он је био католик и Силвија се бринула због те

разлике међу њима. Сара се сетила како ју је, као дете, деда одвео на католичку мису поводом Ускрса, где је она осетила да је све толико друкчије од онога на шта је она навикла. Деда јој је казао: „Није друкчије ако волиш Господа".

— Силвија је дошла и рекла ми: „Мама, покрстићу се због Тома". Упитала сам: „Душо, да ли те он на то приморава или то сама хоћеш?" „Сама хоћу". „У реду. Знаш ли шта то значи? Бићеш католкиња, потпуно и заувек. Не желим да збуњујеш децу кад их будеш имала, да их прво крстиш у једној па онда у другој цркви. Бог је исти. Иди једним путем заувек. И не брини, ја ћу те исто волети као и до сада. Надам се да ћеш бити добра католкиња".

Силвија је имала веома велику свадбу. Босанка и Марта су планирале свој пут у Југославију у рано пролеће 1957. године. Силвија се вратила из колеџа и рекла да ће се удати у августу и да је то одлучила још на почетку прошле године.

— Близнакиње су одлазиле на пут, а она нам је саопштила да се удаје. Шта је могло да се ради. Марта се удала у Југославији. Босанка није могла да сачека да се церемонија обави. Тако ниједна није била другој на венчању. То и није важно. Ми смо били с Мартом у мислима; она је била толико усамљена. Оне су то знале.

Сара је посетила Дадине у њиховој кући у Калифорнији кад је Силвија очекивала треће дете. Месец дана је пренела трудноћу и сви су били веома забринути. Одвели су је у болницу и Сара је остала са децом.

— Мали Никола имао је три године, а Томи осам. Обојица су спавали. Села сам поред кревета на коме је она спавала и плакала. „Боже, спаси Силвију због деце", молила сам се. Нешто ме је с леђа дотакло по рамену, као неко тапкање. Помислила сам да је Том дошао у међувремену, али није било никога. Рекох себи: „Неко је овде, ко год то био".

У осам сати изјутра јавио се Том: „Мама, Силвија и беба су добро. То је крупан дечак". Онда је позвао комшије поред њих са којима су се дружили. Она је била Јеврејка. Рекла је: „Пеглала сам целе ноћи. Нисам морала да фајтам веш, моје сузе су га фајтале.".

У лето 1985. године Силвија и Никола су први пут посетили Југославију, на шта их је Сара подстицала већ дуже време. Сара је желела да отпутује са њима, али није могла јер јој здравље није било баш најбоље.

— Недељом зовем Њујорк и Калифорнију. Ја зовем да не би њихови мужеви рекли да троше превише новца на мајку. Никад нећу дозволити да им то пребаце. Трошим своје паре разговарајући са својим кћерима и нико ме у томе не може спречити.

Године 1941. Сарина деца су довела кући једног седмогодишњег дечака — Рециса Прајса, чији су родитељи били алкохоличари, а чија се сјајна бака сувише разболела да би могла даље да га подиже. Силвијин школски друг, Рецис је долазио у посластичарницу и понекад тражио уточиште.

— Рецисова бака га је узела од његове мајке кад је био беба. Затекла је његову мајку у бифеу, пијану, са бебом на рукама, а са цигарете у њеним устима пепео је падао по бебином лицу. Он ми је много пута причао да су, док је био мали, он и његова бака проводили ноћ у неком пролазу скривајући се од његовог оца.

Кад је дошао да живи код мене, сањала сам да летим као птица, на исток, и негде у облацима сретох Христа — у дивној плавој одори, плавој као небо — и он ми рече: „Тебе хоћу"; знала сам да ћу умрети. Одабрао је мене међу многим људима и предао ми мушко дете. Одједном угледах иконе и била сам срећна. Рецис је већ био ту. После ручка, задремала сам и поново угледала Христа.

После смрти његове баке, Рецис је остао сасвим код Саре и она је постала његов правни старатељ. Збуњен и усамљен због смрти вољене баке, стално је изгледао као да је „милион миља далеко". Деца су га волела, али су се он и Ники сукобљавали око кућних обавеза.

— Није волео да помаже; увек се жалио кад је требало нешто да се уради. Али, деца су деца. Они воле да избегну обавезе ако могу. Ники је био много старији од њега, а Рецис је био прави мали ђаво, ћушнуо би га као што брат ћушне старијег брата. Било је нетрпељивости међу њима, али нисам на то обраћала пажњу. То се дешава и тамо где су сви рођена фамилија. Да је овде данас, рекао би вам да сам се према њему понашала исто као и према својој деци.

Рецис и Силвија су се лепо спријатељили и она је често у њему налазила замену за брата близанца. Једном су из шале обесили велику лутку да виси са моста у Дестој улици, што је код суседа изазвало запрепашћење. Другом приликом Рецис је поставио замку на степеништу за Никија, али је уместо њега Сара уганула ногу.

Што је био старији, његови несташлуци су постајали све озбиљнији. У средњој школи распорио је вреће са брашном и шећером. Социјални радник је предлагао да га одведу психијатру, али Рецис је пристао на то само ако му Сара купи утеге за дизање тегова. Она му је купила, али он их никада није употребио. Рецис је изводио и на друге начине испољавао своју адолесцентну побуну, па је одбијао да иде на излете које су организовали Срби пребацујући Сари да је неписмена зато што је Српкиња. Онда, пред саму матуру, признао је Сари да готово редовно краде новац из ресторана.

— Ја нисам то знала док ми сам није рекао. Рекла сам: „И ти ми то кажеш?“ „Да, бака ме је учила да будем поштен и да не кријем оно што узмем, да увек кажем да сам узео“. Она је добро мислила али није му рекла да не узима ствари. Што год му је бака говорила, он је слушао, али му то није улазило у главу.

Идући путем који је сам изабрао, Рецис се прикључио морнарици 1953. године и служио је у Јапану и Окинави. Једном, док је био на допусту, одбио је да помогне Сари у ресторану и они су почели да се удаљавају једно од другог. Док је био у Аризони, звао је и тражио новац, али Сара је мислила да је боље да научи да буде самосталан.

Пошто је одслужио четири године у морнарици, отпуштен је као наредник и населио се у Калифорнији. Завршио је неке курсеве на колеџу и почео да организује сопствени живот.

— Откад је стао на своје ноге, извињавао се више него икад до тада. Сваки пут кад ме зове или ми пише помене нешто из прошлости и жали што ме није више слушао јер би више постигао. Рођаци су покушали да га нађу кад су му отац и мајка умирали, али ја се питам колико је пута тај дечак поставио себи питање: „Зашто ме је мајка одбацила?“ И није отишао. Они су га одбацили кад су му били потребни. То је страшно осећање за дете. Сада он покушава све да пружи свом сину — сву могућу љубав — јер није то добио од својих родитеља. Развео се, али добар је отац свом сину. Једног лета посетили су ме и били код мене.

Кад су деца почела да сазревају, завршио се други светски рат и отпочело је још једно тешко време обнове. Посматрајући своју децу како пројектују своју будућност, Сара се обазирала и на своју прошлост, забринута што своју породицу није видела од 1931. године.

III

ПОРОДИЦА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Сарина јака везаност за породицу и одвајање од ње у критичном периоду њеног живота учинили су да присилно ћутање међу њима у току другог светског рата поднесе посебно тешко. Пет или шест година није могла ни на који начин да сазна шта се дешава с њеном породицом код куће. Али је мислила на њих.

— Кад сам отишла, отац је био средовечан човек, леп, амбициозан, вредан и пријатан. Сигурна сам да је био и добар муж и сусед. Моја мајка је била мало виша од оца. Моја сестра Мара је била висока и људи су говорили да је лепа девојка. Ја то нисам видела као дете; била је много старија од мене. Коса јој је имала црвенкасту нијансу, на породицу с мајчине стране. Много је младића желело да се њоме ожени. Љуба, сироче, била је најстарија. Она се удала и имала велику породицу. Она и њен муж умрли су после другог светског рата.

Сока је била веома, веома лепа девојка. Све јој је полазило од руке. Удала се за човека кога никад раније није видела у животу. Ја се не бих удала за њега, али она јесте. Имала је четири сина и две кћерке, дивну породицу. Сока је била главни стуб у кући, у пољу, свуда. Она је подизала породицу онако како она треба да буде подизана. Сва су јој деца била лепа. Била је веома вредна. Њен муж је умро пре неколико година. Није примао пензију јер се није борио у рату, па им је већи део породице помагао. И ја сам им помагала, али су и они сами себи помагали.

Моја сестра Ранка се удала пре рата и њен муж је убијен првих месеци рата. После рата удала се за другог

човека, који је био рањен. Није имала деце. Била је ниска, врло привлачна и волела је да буде запажена; још увек то воли. Личила је на оца. Она сада са мужем угодно живи у Београду.

Моја најмлађа сестра Нада је нешто посебно; веома је љубазна, великодушна и вредна. Ништа ни од кога не очекује. Срећна је кад јој дођете и ништа не очекује да добије од вас. Све су оне добре, али она нарочито. Она је била беба кад сам отишла, она коју сам хранила. Знала је да ја идем. Сећа се како су јој рекли да одлазим и како је истрчала напоље, зграбила ме и молила да не одем. Живи у једном маломсел у северно од Београда. Има два симпатична сина, али су јој, на жалост, ноге болесне. Истих је година као и Ники, али изгледа старија због тешког живота.

У нашим срцима ми смо увек били заједно.

Било је страшно то што ништа нисам чула о њима толике године. Прошла је двадесет једна година пре него што сам поново видела своје. Наравно да сам била усамљена. Човек је усамљен у свету. Рекла сам себи: „Сада ћу престати да плачем. Они које волим су мртви". И престала сам да плачем.

Да би скренула пажњу са бриге о својима, Сара је давала свој прилог ратним напорима кроз рад код Оливера, давала је крв и молила је пријатеље да праве завоје за Црвени крст. Њена деца су се ангажовала у јединицама подмлатка сакупљајући старо гвожђе, лим и мазиво. Ипак, стално је желела да сазна нешто о својима. Молила се. Године 1945. посетила је чак врачару у Мекиспорту, која јој је одмах на почетку рекла: „Видим младог морнара. Он није ваш син. Он ускоро одлази. Жена са другог света — његова мајка, плава, лепа — каже ми да вам пренесем да не бринете. Он неће никад чути пушку ни видети оекан. Рат ће се завршити". Ово предсказање везано за Никија показало се тачним. Али врачара је имала још шта да каже:

— „Ох, боже, тамо где си рођена твоји вољени леже мртви. Рећи ћу ти како изгледају: као кад море избаци мртву рибу, е тако тако њихова тела изгледају. Они које

волиш — мама и сви твоји рођаци. Али твој деда је ту преда мном и каже ми да водиш рачуна о свом здрављу. Ти им ништа не можеш помоћи, нико не може. Немој да те то сломи јер ће они зависити од тебе. Од Џорџа ћеш чути вести о својима у Европи". То је било у петак. У понедељак сам добила писмо из Италије, преко тог Џорџа, који је био поручник у америчкој војсци, са вестима о томе ко је умро а ко није. После тога, шест или седам месеци опет нисам имала никаквих вести.

Кад су вести стигле, оне су, готово неизбежно, биле рђаве. Сарин деда Сава умро је готово непосредно пред рат, а баба Сара је умрла тек што је рат почео. Неки сељаци су били мучени да би дали податке о онима који су се придружили покрету отпора. Симу су мучили Италијани који су окупирали село. Онда су он и сви сељаци које су Италијани могли да покупе послати пешке у концентрациони логор у Италији. Један рођак је умро за време усиљеног марша. Сока је ослепела од батина које је претрпела у логору. Један од њених синова и један од синова брата Милана умрли су тамо од глади. Четири сина стрица Николе су умрла. Задржавајући свој смисао за хумор, приликом Сарине касније посете, њен отац је говорио како му је „кура глади" излечила чир.

Мада је непријатељ одвео Симу, Сарина мајка Марта је успела, као и многи други сељаци, да се спасе Италијана скривајући се повремено по шумама у току пет година. Тамо су живели по колибама и обрађивали су земљу по мраку. Пред крај рата, старци, жене и деца су ослобођени јер Италијани нису могли да их хране. Кад су се вратили, научили су да распознају немачке и италијанске авионе и да се крију од њих, и да машу америчким авионима и поздрављају их. Из неког разлога — надали су се.

— Да су садили кромпир на камену, он би никао, каже моја мајка. Што год да су сејали или садили расло је толико да нису знали шта ће с тим. Тако је било свима. Каже да су радили ноћу на њивама. Дању су се скривали у шумама. Није им било потребно ђубриво. Све је расло саме од себе. Рекла сам јој: „Видиш, мама, а ти кажеш нема бога. Има бога. То је његово дело".

После рата услови су се још више погоршали. Куће су биле срушене или оштећене, поља необрађена, није било довољно одеће, лекова и других основних ствари, а изгладнели људи враћали су се из логора. Недаће су наставиле да узимају свој данак; због недостатка неге и добре исхране Сарина сестра Марија умрла је неколико дана после порођаја. Њен муж се одмах оженио да би дете имало мајку, и мада је Сарину мајку то повредило, схватила је да је то неопходно.

Старе куће, у којој је Сара живела, није више било; уништена је кад су Немци дигли у ваздух складиште муниције. Бомбардовање је променило ток потока и језерце уз млин постало је поље. Нова кућа, која је била дедин и бакин понос, била је срушена. Многи сељани се никада нису вратили; преживели су често одлазили у нова села која је оснивала власт и где је било боље земље. Јагатићи и Дрежница, усред планина јужне Хрватске, наликовали су на гробља.

Сара је хтела да отпутује чим је путовање постало могућно, али није имала довољно новца. Неколико година је морала да се задовољи слањем многих пакета хране и лекова својој породици, па чак и суседима у невољи, лишавајући себе и децу многих ствари због тога. Пријатељи и суседи су такође прилагали одећу за пакете.

— Да бих купила лек, нисам могла да купим себи ципеле, али знала сам да тиме спасавам нечије животе. Ја их и јесам спасавала и нисам могла да се жалим. Један младић, добар пријатељ мојих родитеља, ишао је у средњу школу. Моја мајка је завапила у писму: „Саро, драга, син нашег пријатеља има туберкулозу. Буди љубазна и пошаљи нешто да га спасе".

У северном делу града била је једна апотека која је слала лекове у Југославију. Одлазила сам тамо кад год је требало послати који лек у Југославију. Није свака апотека хтела да прими те рецепте јер нису умели да их прочитају. Слала сам што год сам могла да пошаљем. Он је био једини момак у породици. Дипломирао је и постао лекар. Прве две године чула сам да је умро од ин фаркта. Ох Боже, осећала сам се као да ми је био рођени

брат. Кад год би чуо да сам дошла, чак и ако је био врло далеко, долазио је да ме види.

Једна млада девојка имала је падавицу. Слала сам јој лекове за контролу епилепсије. Сада те лекове имају тамо, али онда нису имали. Она је сада удата и има децу. Недавно сам срела њену мајку. Та жена просто не може да схвати да сам се ангажовала да помогнем њеној кћери. Оне ми нису род, али су људска бића. Ја знам колико ја волим своју децу. Зато сам то радила.

Пошиљке су ишле чак и рођаку Сави, чије су ратне активности донеле невоље породици; њеној мајци, која је још увек била љута на Саву, Сара је одговорила: „Ми не можемо да знамо како је требало поступити."

Сара је 1952. године коначно могла да приушти себи путовање. Била је нестрпљива да види село, сељаке који су остали, па чак и Цигане. Банка јој је одобрила позајмицу од хиљаду пет стотина долара и Сара је отишла из Питсбурга у Југославију први пут после двадест једне године; то је истовремено био и њен први одмор после двадесет једне године.

— Породица ме је чекала на аеродрому. Био је то радостан састанак; плакали смо. Прво су једва чекали да им испричам све о својој породици. Писма су једно, а разговор уживо нешто друго — човек може да објасни ствари.

Кад сам угледала оца, угледала сам старог човека: Прошла је двадесет једна година и њему је било више од осамдесет година. Али, кад сам угледала мајку, учинила ми се још старијом. Кад сам отишла, мама је била млада жена, а сада сам нашла старицу. Ја сам се променила у њиховим очима, они су се променили у мојим.

Сусрет је био диван, али они су били сиромашни, веома сиромашни. Све што је било на њима било је оно што сам им ја послала. Чинило се да је цео Београд пун Цигана; тако су људи били обучени: ходали су боси, стајали су у редовима за хлеб.

Рат је све изменио, све је било поремећено. То је било најгоре време за одлазак тамо, али ја сам отишла. Мислила сам да никад више нећу видети своју мајку и

добро је било што сам отишла јер је две године касније она умрла.

Провели смо дивне дане. Породица и пријатељи су се окупили. Испекли смо јагње у селу. У граду смо одлазили у хотеле и летње баште.

Али, кад је Сара дошла у свој родни крај, промене које је затекла нису биле само личне природе. У Југославији је била установљена чврста социјалистичка власт. Они су помогли у победи над силама осовине, а при крају рата такође су надвладали четнике, други покрет отпора. Имовина је национализована. Неки богати људи изгубили су своју земљу док су многи други, као што су људи из Јагатића, добили имања. Сарино село је било готово сасвим уништено за време рата и њена породица се преселила на богатију земљу коју су одбили у селу Бајмок у Војводини, северно од Београда.

— Сада Јагатићани имају продавнице, пилану — течину пилану. Одузели су му је док је био у рату. Сада је она власништво државе. Али сви живе, не само мој теча. Сви зарађују. Нису више сиромашни. Моја тетка је била најбогатија жена у граду; други најбогатији човек био је њен девер. Породица мог теча нема више ништа с пилаком, чак и не раде више тамо. Два члана породице су у Канади, један је у Аустралији, један у Загребу, двоје у Босни, а један у Београду.

Чак и моја тетка, кад је дошла у Канаду, рекла је: „Не волим комунизам. У моје време у Југославији се стварно живело". Мислила је, наравно, на велике бизнисмене. Остали су били сиромашни и гладни. Она каже: „Тачно је, ја не морам да их волим, али човек мора да поштује оно што раде за народ".

Они су узимали од једних и давали другима. То није исправно, али то се дешава у време кад треба помоћи људима да поново почну да живе. То је било рђаво у великим индустријским центрима. Узимали су куће од људи који су их крваво зарадили. Ако имате кућу са петнаест соба, не треба вам петнаест соба. Али можда вам треба четири или пет. Али они су узимали све и остављали вам само нужни смештај у кући. То није било правично, али за оне који нису ништа имали то је било добро; добијали су кров над главом. Али ја мислим да то нису људи који хоће да раде. Има тамо и вредних људи, који раде као што су радили и кад сам ја била млада, а мислим да бих у том режиму и ја радила јер сам навикла да радим. Не бих знала друкчије. Али има људи који не умеју да раде. Они никад нису били радници; они никад нису урадили нешто корисно. То значи да ћемо их, хранити, ви и ја, и други људи који плаћају порез. То је оно што ми смета.

Такође је било узнемирујуће то што је њен отац упозорио Сару да не прича ни о чему што би било политички осетљиво и то што је установила да је православна црква, иако није формално укинута, постала установа која се сматра готово субверзивном. Можда зато што се Сара интересовала за тамошње црквене послове, један политички функционер, далеки рођак коме она није слала пакете из Америке, почео је да сплеткари како би јој узели пасош. Други пут, она је нехотично прекршила правила везана за промет новца и један службеник је прешао преко тога ризикујући и властити посао.

Од прве Сарине посете 1952. године животни стандард је повећан и Јагатићи сада имају добре путеве, струју, водовод и разноврсну робу о којој није могло ни да се сања у њеној младости. Она признаје добре ствари које је Тито урадио за земљу и срећна је што види да се млади људи, који су се преселили у градове после рата, враћају мирнијем и здравијем животу на селу, на имањима, у планинама.

Једанпут, шездесетих година, Сара се чак лично обратила Титу молећи га да јој помогне да реши један проблем. Она је купила кућу у Београду, делимично и због тога да обезбеди оцу уточиште после мајчине смрти. Планирано је да Миланово двоје деце имају половину удела у кући и да брину о деди. Међутим, само је Миланов син Сава, тад млад студент, почео да живи у тој кући. Оно што се десило могло је опет да буде и последица политичке сплетке оног даљњег рођака.

Један младић је дошао Сави, рекао да је пропустио аутобус и замолио га да ту преноћи. Сава се с тим сло-

жио. Онда је тражио да остане још једну ноћ и то му је било одобрено. Он је ту остао и лакомислени Сава му је то допустио. Коначно, дошло је лето и Саву су очекивали да дође у Бајмок и помогне на имању. Онај младић је тражио да Сава потпише папир којим га овлашћује да може остати у кући, како је рекао, и Сава је потписао не прочитавши документ. Кад се у јесен вратио, цела породица тог човека била је у кући. Сави су оставили једну собу.

Сазнавши за то, Сара је напрасно дошла у Београд и суочила се са оним човеком. Предузела је законске мере, али њен повратак у Америку се приближавао, а ништа није било решено. Најзад, бесна, послала је телеграм Титу објашњавајући му ситуацију. Кад је стигла у Питсбург, добила је одговор: „Обећавам Вам да ће Ваша кућа бити испражњена у најкраћем року". Месец дана касније Сави је враћено неприкосновено власништво над кућом. Симо се такође уселио у кућу и касније оставио свој део Сави. Сава и његова сестра продали су свој удео тетки Соки, која сада живи тамо.

Иако је Сара углавном била задовољна сазнањем да њени поклони помажу породици и сељацима, два пута је била веома потиштена због начина на који је њена великодушност примана.

Њен брат Милан је био породични проблем у својој младости, размажен јер је био болешљив. Био је неодговоран, суров према животињама, немаран према обавезама на имању, а почео је и много да пије. Одлазио је од куће и остављао по неколико месеци и своју прву жену Мару, лепу, вредну жену, која је умрла 1950. године, и своју другу жену Смиљу. Једном је оставио Смиљу и није се враћао две године. И она је њега остављала два пута и једном од тих прилика дошла је код Саре у Питсбург.

Миланов првобитни изговор био је да пије зато што је био натеран да се ожени Маром уместо девојком коју је стварн волео. У послератним писмима Сари њена мајка је говорила да је он „луд", али није објашњавала његово право стање.

— Он напросто није био одговоран. Као дете, никада није ништа радио у кући. Знао је да ће мајка доћи и повести коње на појило.

Приликом Сарине прве посете Југославији, одвели су је у болницу да га посети. То је била општа болница, а његова болест је била физичке природе, а она је претпостављала да је то болница за ментално оболеле и изненадила се кад је видела да нема обезбеђења и да јој је брат потпуно при себи. Истина је изашла на видело; сазнала је за Миланов алкохолизам, као и за то да он продаје њене пакете да би дошао до новца за пиће.

— Моја деца нису имала ципеле, а ја сам слала новац да би се Милану купио коњ за рад у пољу. Он је продао коња и потрошио новац на пиће.

Рекла сам мами: „Знаш ли ти шта си ми писала? Да је он луд!" Одговорила је: „Он и јесте луд. Ти би послала пакет, а он би га подигао на пошти, продао и купио пиће. Не би долазио кући док не би све потрошио". Рекла сам: „Мама, да си ми то рекла, ја бих престала да му шаљем пакете. Схваташ ли шта си урадила мени, мојој деци? Одвајала сам деци од уста да бих вама слала!" Слала сам им бршно, маст (није им се допадала наша маст па су је бацали), шећер, кафу, најлон чарапе, ствари потребне девојкама.

Кад ме је мама — пошто смо се први пут среле после двадест једне године — отпратила на аеродром, хтела је да ми каже да водим рачуна о Милану, али ја сам рекла: „Немој ни име његово да ми помињеш".

Човек се пита како се такве ствари десе. А оне се дешавају и у најбољим породицама. Нека ми Бог опрости. Верујем да ћу једног дана отићи да га посетим. Даћу му мали поклон, јер он је мој брат. Пољубићу га, загрлићу га, јер он је мој брат. Једном смо заједно отишли на мамин гроб, он, ја и наше две сестре. Није могао то да поднес. Не желим да ико говори рђаво о њему.

Понекад се ствари окрену на добро. Нисмо знали шта да радимо с оцем кад су умрле мама и моја снаја Мара. Пребацивали су га с једног места на друго. Није био срећан. На крају се вратио у Миланову кућу. Верујем да је то била његова жеља. Милан и његова жена су пазили на њега; умро је чист и негован. Није било болница ни болничарки. Тата није дуго боловао. Умро је, у ствари, од старости. Његова жеља да умре у синовљевој кући оства-

рила се. То што је пазио оца било је највише што је Милан икад урадио у животу. Захвална сам му због тога. За родитеља је врло важно да буде код куће и да умре тамо где је желео. Неколико дана пред смрт отац је обукао белу кошуљу и ставио кравату; прошетао је кроз село и разговарао са пријатељима, као да је знао да ће умрети; био је бистре главе и испуњен љубављу, и хвала Богу на томе.

Још један догађај пре очеве смрти потресао је Сару. Пошто нико није показивао интересовање за то, она је наручила велики надгробни споменик за родитеље не обавештавајући о томе никог у породици. Остала је у Београду док споменик није био готов, а онда је отишла у посету оцу, који је живео у близини града.

Ушла сам, пољубили смо се и заплакали. Отац је обрисао сузе и рекао: „Саро, душо, кад ћеш поставити споменик мами и мени?" То ми је теже пало него да ми је неко опалио шамар, у мени се све сломило и почех да плачем. Рекла сам: „Драги тата, толико те волим. Ја сам твоје треће дете. Петоро твоје деце је овде, а ја, шеста, живим далеко. Још увек сам удовица и борим се да отхраним породицу, а ти ми постављаш такво питање. Тата, зашто не позовеш сву децу па да се види шта могу да учине за надгробни споменик мајци и оцу? Увредио ме је начин на који си то тражио".

Онда је предала оцу потврду да је споменик у потпуности исплаћен Касније је, на своје чуђење, открила да су њене сестре Сока и Ранка уверile себе да су и оне учествовале у плаћању споменика.

После рата брат од стрица Сава је такође подигао породични споменик на старом гробљу у Јагатићима, под којим почивају њихови деда и баба и други чланови породице. А породични понос је покренуо још један заједнички подухват: обнову дедине и бабине куће, оне у америчком стилу, која је била подигнута пре првог светског рата. Сарин рођак, архитекта, направио је скицу према њеном сећању, а њен млађи брат од стрица Душан учврстио је и поправио кућу. Надају се да ће је довести у исто стање у коме је била у Сарином детињству.

Сара је, срећом, успела да посети родитеље пре него што су умрли. Њена мајка, прерано остарила због свега што је претурила преко главе, умрла је 1953. године.

— Послала сам породици ствари потребне за погреб. Али дан-два пред смрт мајка је рекла мојој сестри и рођаки Даници: „Молим вас, покажите ми оно што ћете ми обући кад умрем". Она је знала да ће умрети. Тражила је да јој све положе да столицу поред ње. Могла је да види све: хаљину, веш, чарапе, папуче, мараму. Онда је рекла: „Имам марамицу са Сариним иницијалима. Ставите ми је молим вас, у руку". То је било последње што је тражила, каже моја сестра.

Пред њену смрт сањала сам како јој доносим одећу, а моја умрла сестра Мара ми прилази и каже: „Саро, то је леп џемпер, дај га мени". Одговорила сам: „Не, то је за мајку". Али Мара га је извукла из пакета и узела. Две недеље касније добила сам писмо у коме ме обавештавају да је мама умрла. То је био мамин џемпер и Мара је повела маму са собом.

Симо је по сваку цену хтео да Мартином погребу присуствује свештеник иако је то могло да буде протумачено као изазивање власти. Међутим, њега није сахранио свештеник кад је умро 1968. године у деведесет седмој години живота.

Једног дана Сара је била на сахрани даљњег рођака у Охају, који је имао око седамдесет пет година. Она га није добро познавала, али је изненада почела неконтролисано да плаче. Касније је сазнала да је њен отац умро тог истог дана.

Кад је посетила Југославију после очеве смрти, њене сестре су јој рекле да је Симо, на самртничкој постељи, имао визију другог света. Била је то лепа визија, са свим умрлим члановима породице који га чекају на прослави, а Мара, Миланова покојна жена му каже: „Пожури, оче, сви те чекају". Кад им је то испричао, Ранка је казала: „Али тата, реци им да долазиш". Он јој је стегао руку и рекао: „Али жао ми је што вас остављам, децо".

Нагађајући какав би њен живот био да је остала у Југославији Сара не сумња у то да је донела исправну

одлуку. Иако воли да дође у Југославију, њен најсрећнији тренутак је кад седне у авион за Сједињене Америчке Државе.

— Отплачем мало што их остављам, али сам срећна што се враћам кући. Онолико колико останем, довољно ми је. Човек воли мајку, оца, сестре, али почне да му прија да је мање с њима. То не значи да их заборавља, али мора много да уради у властитој кући, у властитој породици. Ту су његова права интересовања.

ПРВЕНЧЕ

— Године 1960—61, када је Кенеди изабран за нашег председника, Босанка ми је рекла: „Мајко, хоћу да се пријавим у мировне јединице". Захтевала сам да ми објасни шта су то мировне јединице. Објаснила ми је да су то јединице које шаље влада тамо где су потребне и прихваћене, што значи да могу бити послате и у џунгле. Рекла ми је да би подучавала и помагала развоју тих земаља. Преносићемо знање које имамо и научићемо их како да живе боље. Сетила сам се Божића после смрти свог мужа, када ништа нисмо имали, и казала сам јој: „Иди, Босанка, и усрећи неко друго дете овог Божића. Пренеси своје знање, своје образовање неком другом детету. Иди и не брини. Бог ће бити с тобом куд год да кренеш".

Волела је то што је радила. Била је тамо дванаест успешних месеци и осетила је да је урадила нешто велико. Ја сам пуштала своју децу да оно што имају деле са другима. Човеку његово дете може да буде од користи, оно може да му помаже материјално, али човек жели да то дели, да помогне другима. Могли су да ме нађу мртву кад се врате, али увек сам осећала да је Бог на мојој страни.

Кад се Босанка вратила из мировних снага 1963. године, постала је веома активна у школи и у друштвеном раду и одлучила је да се кандидује за градску управу.

— Нисам никада срела неког ко је толико могао да извуче из детета и зато, кад се кандидовала за управу, рекла сам јој да се кандидовала за погрешан посао.

Сара је пратила своју кћерку кроз неколико неуспелих кампања, а Босанка је понекад радила као мајчин финансијски саветник, размишљајући о томе да се придружи Сари у ресторану кад се из школе повуче у пензију.

Босанка је постигла многе ствари у току тих година: докторирала је у области образовања, објавила је две књиге, постала је заменик управника школа Вестингхауз и Саут хај, организовала је обуку у колецу за жене радника и била је именовани члан у питсбуршком градском већу. Путовала је широм Сједињених Америчких Држава, у Латинску Америку, Мексико, на Карипска острва, у Европу, Совјетски Савез, Јапан, Кину и Африку.

— Била је ангажована на толико ствари. Она и ја смо биле исте: ако могу нешто да учиним за неког или ћу то урадити како треба или нећу уопште радити. Кад би је позвали да се ангажује, она би рекла: „Ако могу то да урадим, у реду, али ако не могу да присуствујем тим конгресима и састанцима зашто да будем на папиру?"

Сара је 1974. године имала злослутан сан. У њему је посетила мајку и, са сузама у очима, пружила јој ружу говорећи: „Мама, ово је за твоју децу". Неко иза ње је рекао: „Ружа значи крвно сродство, блискост".

Убрзо потом Сара је отишла у Југославију остављајући Босанки да води рачуна о свему. Када се вратила, Босанка се није осећала добро и жалила се да јој је грло отекло. Мислећи да се Босанка преморила док је она била на путу, Сара је натерала Босанку да оде лекару, који јој је давао различите лекове од септембра до краја децембра. Њен организам их је, међутим, стално одбијао. Готово пред сам Божић Сара је опет инсистирала на детаљнијем прегледу и, коначно, специјалиста из болнице „Мерси" је установио — рак лимфних жлезда на врату.

Операција је успела и болест се повукла. Али две године касније она се појавила на стомаку. После још две операције она се поново утишала, уз трогодишњу хемотерапију. У децембру 1981. године лекари су прекинули третман да би видели шта ће се догодити. До новембра њено стање је изгледало нормално, али ускоро је почела

да осећа слабост и лекари су установили да се рак поново појавио на њеној десној нози и на куку.

— Изгубила сам сваку наду и питала сам Бога: „Зашто сам изгубила наду? Зашто? Морам се борити до краја". Један доктор ми је чак рекао: „Њој је много тешко, али она је борац". Молила сам Бога: „Не дај да пати. Узми је ако хоћеш. Знам да она то више жели. Жена као она није у стању да живи с болешћу".

Сара је заокупљала своју пажњу радом. Босанка се вратила кући, у једну од малих кућа иза ресторана, и Сара је делила своје време између кћери и посла.

— Рад ми је помогао да не добијем нервни слом. Силазак међу људе одвлачио ми је мисли од проблема; онда бих поново одлазила горе. Мислим да је то за мене била најбоља терапија. Нисам имала времена да размишљам; спремала сам локал, одговарала на телефон, све позиве, неко би дошао, неко би ме тражио, сервирала сам, припремала храну. Мислим да је за мене најбоља ствар било то, посао.

Понекад су гости ресторана тражили Сару кад није била расположена да се поздрави с њима.

— Једне вечери неки доктор је рекао: „Дала нам је краљевску вечеру, али, на жалост, није дошла да се поздравимо. Рано је отишла". Ја нисам отишла рано. Отишла сам својој кћери, којој сам била потребна. У том тренутку осећала сам да ми је кћерка много важнија. Чинила сам све што сам могла да се посао одвија као и до тада, да моји гости буду задовољни, али кћерка ми је била на првом месту. Моја кћерка је била мој живот. Босанка, моја лепа кћерка. Бојим се да неће бити много живота без ње.

Док је предавала, једно дете је требало да буде избачено из школе. Управник јој је рекао да му помогне ако може. Одвела га је у библиотеку и на друга места. Сада је он лекар. Кад је била у болници, видео је њено име на картону. Прочитао је њен здравствени картон, сео и заплакао се. Рекао је: „Да није ње било, ја не бих био

доктор". А кад би дошли моји унуци, понекад би ме потпуно избацили из такта. Босанка би рекла: „Не брини се, мама". Она је могла да их подучава а да они то и не знају.

Била је јака пре него што је умрла. Одлазила је сама у купатило. Недељу дана пре смрти отишла је пешице у Тринаесту улицу на бувљу пијацу. Волела је то. Ја бих јој помогла да се окупа, да обуче чисто рубље и све друго. Она би ставила дезодоранс, умила се, опрала зубе, испрала уста, као да иде некуда. Понекад, кад уђете у болницу где неко умире, као да осећате смрт у соби. Она се није осећала на Босанки.

Два дана пре смрти све је престало. Нашла сам многе ствари које је она купила и одложила на страну за мене: рубље, чарапе, помаде и друго. Нашла сам све што ми је требало. Кад бих следећег дана поново погледала, нашла бих још ствари.

Само Марта и ја смо биле са Босанком кад је умрла. Мислим да је волела што је Марта ту. Она би јој се увукла у кревет и загрлила је, а Босанка би мене држала за руку. Ни Марта ни ја нисмо паничиле. Босанка није хтела да оде у болницу, и ја сам јој рекла: „Душо, ја сам с тобом. Бићу с тобом до краја". Умрла је мирно. Мислим да су јој лекови у томе помогли.

Босанка је умрла 18. октобра 1982. године и сахрањена је на српском православном гробљу „Св. Ђорђе" у Карику. Четрдесет дана касније, држећи се религијских обичаја, одржан је помен на коме су били њена породица и пријатељи, а затим још један помен неколико месеци касније. Помени се сада редовно одржавају.

Тог Божића, ручно направљена лутка у народној ношњи, са маромом, јелеком и дугачком сукњом, била је изложена у Хорновој робној кући као део специјалног добротворног програма за децу.

Добила је име Босанка у част Сарине кћерке; она је показивала њену љубав према српском наслеђу и дата је Сари после Божића.

— Тешко је било гледати је како умире. Моје сузе данас различите су од оних које сам онда лила. Тада су

биле болне; срце ми се кидало гледајући је како пати. И данас плачем и плакаћу до краја свог живота, али то су другчије сузе. Она ми недостаје и ја је волим, али знам да почива у миру и да је срећна. Кад смо се Марта и ја враћале из болнице, она је осетила миротворан дух како нас бодри.

Сањам Босанку. Једном сам је сањала како скида мараму са главе и даје је некоме. Ја нисам желела да је она да, јер сам се бојала да ће озепсти. Онда, једног недељног јутра, изашла је из своје собе, тако лепа, лепа и срећна, баш онаква каква је била пре него што се разболела. Имала је палицу у руци, али није храмала. Њен осмех ми је рекао да је срећна тамо где је и да не треба да бринем.

Свештеник ми је рекао да је питао Босанку да ли се љути на Бога, а она је одговорила: „У почетку сам била љута, али више нисам. Спремна сам да идем. У почетку сам се питала зашто се то мени дешава. Била сам љута, али нисам више. Једино се бринем за маму".

Кад смо се вратили кући са сахране, хтела сам да спавам у њеном кревету, да легнем тамо где је она лежала пре него што је отишла у болницу. Покушавала сам да схватим ако могу... Било је нечег чудног у њој.

САРИН НАЦИОНАЛНИ РЕСТОРАН

„Постоји ли стварно нека Сара?“ две младе жене питају келнерицу.

Учвршћујући постојећи мит, једна жена, у средњим седамдестим годинама, у дугој црвеној сукњи са везаном црвеном кецељом и сељачком блузом, и са повезачом на пунђи, иде према њиховом столу, лаганим, одмереним кораком, погнуте главе. Њена чврста фигура у покрету показује истовремено и умор и самопоузданост. Сара Ивошевић, Југословенка која говори беспрекоран енглески без акцента, треба само да прође трпезаријом па да се стиша жамор који је покренула једна од две посетитељке. У разговору, Сара и њена гошћа су пореклом из истог поднебља, на временској удаљености од четрдесет година, са огромном провалијом између њихових свести.

Млада плавуша са белом блузом уз врат и дугом црном сукњом излази из кухиње. „Ја сам пунокрвна Хрватица, али не говорим ни речи српскохрватски“, каже Беатриса, домаћица ресторана тог викенда. „Никада нисам о томе размишљала док ми Сара није подвикнула. Рекла ми је да треба да се стидим. А муштерије овде од вас и очекују да говорите тим језиком. Сада знам неколико речи. Сава, Сарин братанац ме учи“.

Сава Вукелић, још један од све већег броја рођака који посећују Сару током дугог низа година и остају дуже или краће време, стоји предусретљиво за баром, при чему се његово изразито округло лице сија. Вечерње одело му лепо пристаје. Код куће, у Суботици, на северу Југославије, он је директор велике фабрике са сложеном про-

изводњом. Четири месеца, колико је у Америци, Сава помаже у кухињи и учи енглески.

„Она је као моје тетке. С њима ја тешко изаћи на крај", наставља Беатриса, реагујући спремно на опомену из кухиње. „Али она је дивна. Имала је тежак живот. Вероватно заслужује више него што има".

Сарино присуство у предњој трпезарији захтева руководилац корпорације која приређује прославу. Да ли би Сара наздравила званицама на српском, пита он. Са својим одлучним осмехом који захтева пажњу, Сара стоји на челу дугачког стола док су према њој окренута лица пуна поштовања, гледа их кроз наочаре с рожнатим оквиром, честита на успешној пословној години, жели све најбоље у следећој и захваљује им што су дошли.

Између изношења јела, Сара одваја неко време за кратка ћаскања. Седећи у сепареу који дели првобитни ресторан — сада кухињу — од трпезарија, она поверава једну од тајни свог успеха:

— Ношење сакоа и кравате је оно што чини мој локал. Гости се осећају као код куће.

Кад гости оду, она наставља:

— Срећна сам кад су гости срећни. Новац је ту мање важан. Видите и сами. Ако хоће пиће у папирнатим чашама док чекају аутобус, ја им га дам.

Друга тајна:

Мислим да други локали то не могу. Кад бих морала да плаћам куварицу...

Кажу да Сара чини ресторан.

Раних четрдесетих година Сара је одлучила да отвори ресторан. Док је радила код Оливера, почела је унапред да планира.

— Знала сам да имам четворо дивне деце, паметне и здраве. Трудила сам се више него други — јер сам знала да нисам образована — да им обезбедим будућност. Знала сам да, радећи код Оливера, могу да обезбедим добар

живот деци, али да то неће бити довољно за њихово будуће школовање. Нисам желела да пролазе кроз све оно кроз шта сам ја пролазила. Зато сам решила да окушам срећу. Имала сам новац који сам уштедела и желела сам да га уложим у нешто. Мислим да сам у то време била сазрела за бизнис.

Упознала је Родија Бренслава са својим плановима и он ју је у првом тренутку изгрдио: „Имаш неколико стотина долара уштеђевине и они ти већ деру џепове!"

— Рекла сам му: „Немојте тако, господине Бренславе, ја знам шта ћу с њима. Онда могу да подерем џепове". Сав рад пре тога био је више нека врста припреме за све ово. То су били покушаји да откријем каква сам ја стварно. Ова одлука је то покренула.

Касније, господин Бренлав је признао да није био у праву.

У почетку ресторан је био обичан снек-бар у Јужној десетој улици. Кућа на углу, у сиво обојеном низу који она сада поседује, још увек подсећа на то време. Ту су још увек исти једноставни дрвени сепареи и дугачак шанк, али сада тај део служи као кухиња и место за сервирање.

Локација је била идеална: близу школе и близу Оливера, близу многих малих фабрика и канцеларија, на путу према центру. Живела је у кући на углу изнад ресторана, али кад је судија који јој је дозволио старатељство над Рецисом поставио питање како ће моћи да подиже петоро деце у малом стану, она је подигла кредит за куповину суседних кућа.

— Желите ли да знате како сам почела? Са „хајнцовим" супама у конзервама, које сам подгревала и служила, са питама из пекаре, јер сам била млада и нисам знала сама да их месим, и хамбургерима, виршлама и сендвичима. Онда сам полако почела да кувам своје супе, са поврћем, пилетином итд. Онда је дечак по имену Џо, који је некад радио у Џаниксовој пекари у Тринаестој улици, почео да ми помаже да месим пите. Врло брзо моје пите су постале много боље јер сам их правила пажљиво и биле

су хрскаве и свеже. Сетила сам се свега што је моја мама радила. Ја сам с тим одрасла, и дала сам се на то.

Мени према избору госта уступио је место Сарином избору српских и балканских јела, која је служила у обилним, домаћинским порцијама. Тако је штедела у времену, а добијала у квалитету и цени. Ефикасност је даље повећана када је, пошто је исплатила све обавезе везане за школовање деце, укинула ручак у ресторану (осим за специјалне групне аранжмане) и увела само вечеру, уз резервацију.

— То је дефинитивно бољи начин. У току дана припремам храну за онај број резервација који имамо. То је добро. Остаје хране, коју породица после поједе. Сутрадан се поново служи свеже припремљена храна. Ако се свакоме служи различита вечера, то уноси збрку и има много остатака. Мислим да сам зато успешна: сви знају да се код мене једе свеже припремљена храна.

Сара се 1947. године проширила на следећу кућу, у којој још увек постоји мала сала за ручавање. У тој сали сада су изложени предмети југословенске народне радиности и предмети — успомене из Сариног живота. Двориште из кућа претворила је 1963. године у Сарину железну и стаклену башту, која је сада њена главна сала за ручавање; у њој може да вечера осамдесетак гостију. Сам назив указује на начин на који је та просторија сграђена и декорисана — коришћено је обојено ломљено стакло које је Босанка сакупила. Биљке бујају под природном светлошћу која долази кроз светларник. Она такође подсећа на стару економску базу јужног дела Питсбурга, са старим железарама дуж реке и фабрикама стакла у подножју брда.

Иако су Клуб правника, Кантри-клуб и испоруке за прославе изван ресторана, као споредни послови, захтевали све више времена и енергије, они су јој у најмању руку дали искуство и подигли углед. Од тада је примила много награда, а то што је унесена у списак књига Ко је ко у америчким ресторанима *и* Где јести у Америци, *као и репортажу у америчким часописима, увећавају њена домаћа и међународна признања.*

— Мене највише рекламирају саме муштерије. Пре неки дан било је овде шеснаест банкара из Кливленда. Изванредно су се провели. Један од њих ме је питао да ли се рекламирам. Одговорила сам: „Не, зашто бих се рекламирала кад ћете ви да се вратите кући и да ме рекламирате? Зашто бих ја сама себе рекламирала кад ћете то да урадите вас шеснаесторица?" Они су се на то насмејали.

Сара је 1966. године напустила Клуб правника и посветила се свом ресторану. Редовно означаван као водећи питсбуршки национални ресторан, постао је омиљено место за разна друштвена окупљања, групне вечере и забаву домаћих и страних посетилаца Питсбурга.

Већина Сариног особља су студенти старијих година или они који праве паузу пре дипломског, али, ако их посете чланови породице, њихова је дужност да помогну.

Сара обилази сале за ручавање и често седа за сто да поприча са пријатељима. То је врло личан пасао и њено присуство је део целе атмосфере. То ће такође створити проблем кад једног дана ресторан буде преузео неки други управник или власник, чак и ако то буде неко из породице. Сарин стил вођења ресторана је само њен:

— Прво морате бити добра куварица и морате кувати оно што ће се посетиоцима допасти. Имам добре чорбе и људи их воле. Чорба, паприкаш, шницле, мусака, гибаница, погача: људи воле све те ствари.

Друго све мора да се блиста и да буде чисто. Људи воле чистоћу. Моје муштерије воле да уђу у кухињу. Никад их нисам у томе спречавала; нека уђу и виде. Људи воле да виде кухињу из које долази храна. Она мора да буде у прворазредном стању. Кад изађу из ње, они причају како је лепа моја кухиња, како је чиста.

На трећем месту је услуга. Осим добре хране и лепог локала, услуга такође треба да буде добра. Фини људи раде код мене. Али ја сам као моја бака; са мном није лако радити, јер очекујем да се ради како треба. Понекад ми се чини да не раде тако. Има оних који код мене раде и пет и више година, али ја стално морам да им говорим шта да раде. А мислим да, ако су добри, они мо-

рају да знају шта треба да раде. А онда опет себи кажем: кад би они знали колико ја, они би били на мом месту.

Сара варира дневни мени по свом избору; она бира најбоље ствари на тржишту, не обазирући се много на цену. Њен дан почиње у шест изјутра кад скува кафу и почне да чисти поврће, припрема јела која се пеку и месо. Док пије кафу, она прочита новине и испланира дневни распоред. Остатак јутра проведе у припремању чорби и топлих јела. Све је унапред испланирано и радници у кухињи долазе онда кад су потребни. На крају сви помажу при чишћењу.

Уобичајени начин рада током недеље захтева да се већина робе испоручује понедељком. Уторком Сара наручује месо, рибу и поврће од својих дугогодишњих снабдевача. Средом планира јеловник за остатак недеље. Једаннут недељно плаћа рачуне.

Радни дан почиње рано, а завршава се касно. Сара покушава тако да организује послове да свако ради и зна шта треба да ради и где се ствари налазе, а себи допушта слободу да планира унапред и да надгледа појединости приликом обављања посла.

— Пуну пажњу посвећујем припремању хране: потребна ми је пуна концентрација. Кад кувам и сервирам храну, подвикнем својим келнерицама: „Немојте да ме узнемиравате неким глупостима". Ако је нешто веома, веома важно, онда треба да сачекају и ограбе тренутак да ми приђу. Кад сам усредсређена на кување, не желим да ми ико ишта говори док не завршим. Ако неком нешто треба, све је ту. Ту је храна. Ако неком треба чаша, нека је не тражи од мене. Ако неко хоће вино, ето му вино. Ако неком било шта треба, све је ту.

Важно је да се храна — топла храна — изнесе. Ја кажем келнерицама: „Немојте ништа друго почињати док се храна не послужи. Ако неко тражи кафу, нека сачека, најпре иде храна, а затим кафа. Госту одговорите лепо: „Кува се кафа", чак и кад је она већ скувана. Завршите оно што радите, а онда идите по кафу".

Све док до поднева сазна колико је вечера очекује, Сару не брине број људи који увече долазе. Сара може

да послужи десеторо, стотину или више људи ако је на време обавештена о њиховом броју. Понекад нечијим касним отказивањем може да добије простора, али одбија да количину хране коју је наручила развуче тако да нахрани више људи него што је очекивала. Зато се дешавало да одбије обласне начелнике, функционере Уједињених нација, популарне певаче, телевизијске и филмске звезде и друге значајне људе који нису имали резервацију

Она такође инсистира на прописној одећи: за мушкарце су обавезни сако и кравата. Кад су чланови екипе филма Ловац на јелене, који су резервисали место, дошли у костимима обичних радника у железари, Сара је одбила да их прими. Један од њених сувенира је велика упадљива кравата на којој је исписано извињење; њу су јој поклонили чланови екипе када су се, прописно обучени, вратили следеће вечери и остали до поноћи.

Једном, али само једном, Сара је проценила да треба да дâ госту „лошу" храну. Њен сусед, чест посетилац, који је волео да је задиркује, дошао је једног дана са неким бизнисменом. Сара их је питала шта желе, а човек је одговорио: „Било какав бућкуриш, онако како ми и обично дајеш". Сара је помислила: „Средићу те ја", и направила му је два дебела сендвича од ћуреће тртице. Кад их је појео, испричала је свима шта је он јео. Он је на то казао: „Па, свеједно, било је меко".

Вечери обично протекну у пристојној и тихој атмосфери. Има мали избор вина, пива и жестоких пића, али нема седења за шанком; нико не долази у железну и стаклену башту само да би пио. Из позадине допире лака југословенска музика, врло тиха, и води се нормалан разговор око бара и за столовима. Међутим, кад се нешто прославља, ресторан постаје бучнији и свечанији.

— Старији грађани га обожавају, он им у потпуности одговара. Можете их видети како играју и певају. Имају диван трочлани оркестар. Могу се чути лепе песме, божићне, народне; они играју и заиста се лепо проводе. Стари су, а нису. Прате музику, играју, изванредно се забављају. Сви пију вино и постају срећнији. Они воле да једу. Верујте ми, то нису стари људи кад се тако понашају.

Сару, жену која је прешла седамдесет година, вођење ресторана одржава активном и не воли да размишља о повлачењу, мада понекад мора да одбије резервације ако се осећа сувише уморном да би могла да услужи госте како треба. У другим приликама се опет брине да људи неће моћи да добију телефонску везу.

По Саринoм уверењу, телефон је крив за различите узнемиравајуће кампање током година, које су можда имале политичку позадину. Њено прво сећање на невољу у ресторану почиње пре много година, када је један локални политичар приметио да је издвојила свој глас. Сарина политичка уверења су увек била прилично јавна и она помаже различитим кандидатима организујући ручкове, донације и правећи штрудлу за изборну ноћ. Други чинилац који је утицао на то могла је бити позорност коју је Босанка привукла када се прикључила мировним снагама. Још један од главних мотива у позадини тих случајева може бити и положај Сариног ресторана на углу, на самом улазу у јужни део града.

— Они тако покушавају да ме отерају са угла; али мој живот је ту, цела моја будућност, моја улагања. Али неко хоће да ме отера са угла, и тачка.

Вандализам; крађа дозволе за точење алкохолних пића; шестомесечно задоцњење испоруке наручених вина; испитивање надлежног органа због оптужбе да квари пиће; проширивање захтева за противпожарном безбедношћу; фалсификовање налаза санитарне инспекције као негативног, док је он, заправо, био позитиван; ометање телефонске службе, невоље око паркинга; такви случајеви се стално понављају. Међутим, Сара је успела да један од проблема везаних за паркинг окрене у своју корист. Одбијање да се допусти гостима на дањи да се паркирају у оближњој улици у првом тренутку је пресекло ту профитабилну делатност везану за организовање погребних ручкова, али је у ствари, натерало Сару да се упусти у успешан посао организовања ручкова и вечера код наручилаца.

— Кад нисам могла да доведем људе овде, могла сам само ја да одем на неко друго место. Почела сам да снабдевам скупове у западној Вирџинији, Аликипи, Мекки-спорту — све због тога што овде није могло да се паркира.

Сарина успешна независност такође је можда довела и до „Картеровог ручка", који се прочуо у политичкој јавности као срамотни гаф. За време председничке кампање 1980. године Сари је наручено да организује ручак за прву даму, Розалин Картер. Сара је одушевљено припремала ручак за сто осамдесет људи, колико је било наручено. Ангажовала је додатну помоћ и одвојила је приватне просторије за госпођу Картер и обезбеђење. Дошло је сто тридесет људи, а рачун никада није плаћен. Они који су имали новац никада јој га нису дали, а она је одбила да га прими од појединаца који су се нудили да они плате. Један од оних који се понудио био је брат госпође Картер; остали су били диск-џокеји из разних радио-станица у земљи који нису много утицали на укупан издатак. На дан одржавања ручка Сара је молљена да поздрави госпођу Картер и да је отпрати до кола, а једина надокнада за све било је досађивање једног локалног политичара који је покушавао да се угура између њих. После још неких, мада мање скупих догађаја те врсте, Сара је постала веома опрезна кад су у питању вечере које имају везе с политичарима.

Други неки догађаји, међутим, били су много опаснији и болнији. Крајем јануара 1962. године Сара је приметила да се један сусед тако чудно понаша да је позвала полицију. Полицајац који је одговорио на позив упитао је: „Јесте ли ви психијатар? Откуд знате да је болестан?" И ништа није урађено.

Три дана касније, 27. јануара, Сара се вратила из клуба правника док је беснела снежна олуја и нашла своје келнерице врло забринуте. Онај сусед, који није био ожењен, дошао је да тражи тело своје „жене" тврдећи да је Сара њу убила. Нови позив полицији натерао их је да схвате да је ситуација озбиљна.

Касно по подне Сара је остала сама и служила је неке наставнике који су били одлучили да сачекају да прође олуја и вечерају у ресторану. Сусед се појавио и сео у сепаре не говорећи ништа. Сара је позвала полицијску станицу, а полицајац јој је рекао: „Шта ви то, до ђавo-

ла, радите тамо? Мислите ли да ми овде држимо циркус?" Позвала је свог адвоката који јој је рекао да оде до најближег општинског одборника. Она је проценила да прво мора да послужи наставнике, али, кад су они пошли, онај човек је гурнуо једног од њих напоље. Он је схватио да нешто није у реду и обећао је Сари да ће отићи одборнику. Кад је стигао тамо, затекао је дуг ред људи који су чекали одборника; службеник је одбио да га саслуша, дао му је број 29 и рекао му да сачека свој ред.

Онај сусед је закључао врата. Више од два сата Сара је покушавала да га смири, уразуми и да утекне од њега. Напољу су улице биле пусте, а полиција, заузета великим пожаром, није патролирала. Најзад, кад је човек зграбио Сару. претукао је и почео да је дави, возач камиона који је испоручивао гас преко пута улице видео је кроз прозор шта се догађа и позвао полицију. Овога пута су одмах дошли и ухапсили оног човека. Али, после њеног сведочења у станици, оставили су Сару, повређну и у шоку, да се сама побрине за себе. Ошамућена, она се отетурала у одборникову канцеларију, где су људи зурили у њу ћутећи, а онда се вратила кући. Сусетка, по имену Силвија, одвела ју је у болницу где су је задржали и дали јој седативе. „Какав начин да се умре!" мислила је она.

Десет дана одбијала је било кога да види, све док се један полицајац хрватског порекла није понудио да јој помогне. Полиција је онда, због своје немарности коју је испољила три пута, почела да се брине због могућног спора пред судом. Коначно, Сара је пристала да разговара са полицијским службеником.

— Није знао шта да ради. Рекла сам су: „Не бојте се, нисам дошла да се свађам са вама. Дошла сам само да вам испричам истину, како је полиција поступала. То би могло да се деси и вашој жени једног дана, свачијој жени, свачијој мајци. Желим да ми ви верујете".

Не желећи да уплаши своју породицу, Сара није ником ништа испричала све док није била у стању да посети Марту у Њујорку.

— Она се напросто разболела кад је све чула, па сам јој рекла: „Видиш да сам сада добро". Кад сам била изгу-

била снагу за даљњу борбу, никог није било да ми помогне, нико није покушао да уђе. Чини ми се да ме је стварно Бог спасао.

Најсуровије политичко мрцварење наступило је кад је, после осам година патњи, умрла Босанка. Данима је звонио телефон и чим би Сара подигла слушалицу, веза се прекидала. Затим, иако су сви болнички трошкови за Босанку били плаћени, наплатна агенција је наставила да опомиње Сару и да јој досађује. После много времена, установљено је да нема никаквих дуговања.

— Неко мене, старицу, покушава да уплаши. Зашто? Они су властити непријатељи, а не моји. Ја волим људе. Имам више од седамдест година и још увек желим да нешто допринесем друштву. Плаћам порез и не мислим да треба варати власти. Не тражим много, само да ме пусте да водим свој посао. Не треба уништавати нешто што доприноси заједници, граду и држави.

Јужни део града, који је Сара упознала као млада невеста, променио се у многом погледу и тежи да се обнови користећи енергију која је напајала његову раније индустрију и да се развија у пословном духу, духу који Сара отелотворује. Стакларе су нестале; још увек има великих фабрика дуж обале Мононгаеле, али из њих више не кула дим. На тој обали се подиже парк, а дуж многих улица посађено је дрвеће. Мале дрвене куће покривене су сада лимом, дотеране су и обојене бело, са зеленим теписима на предњим степницама и цвећем у стражњим двориштима. Неким од тих кућа повраћен је стари шарм с почетка овог века. Пословни људи и службеници досељавају се у јужни део, при чему бизнисмене привлачи погодна локација, могућност паркирања и добар радни морал људи, а нове становнике — осећај сигурности и реда, као и викторијанске куће и живописне улице. У великој кампањи за ревитализацију Национал-мејн-стрит-центра, коју подржава Национално веће за очување историјске баштине, основана је локална агенција која треба да помогне да се у јужном делу истовремено подстакне развој и очува историјски интегритет.

Са њеним духом и животним полетом, Сара још увек није спремна да се повуче. Она испитује могућности и мора да призна да у њеним годинама и после операције бенигног тумора на мозгу почетком 1984. године, мада је она била успешна, није лако водити посао.

— Уживам кад сам слободна сат-два, али још увек нисам спремна да напустим све и пензионишем се. Можда би требало мало мање да радим, али волим да будем активна док год могу. Волим да помажем гладнима и болесним и волим да се бринем о локалној полицији, хитној помоћи и ватрогасцима, службама које су важне за нашу заједницу. Помажем све што је за опште добро. Али, кад бих се повукла, не бих могла да чиним то. Велико задовољство ми је да подстичем такве службе.

Можда сам им блиска зато што је мој унук у ватрогасној хитној помоћи. А кад је Босанка отишла у болницу непосредно пред смрт, они су били тако љубазни и увиђавни. То свакако помаже човеку да се мање боји.

Ако човек воли оно што ради, никад се не повлачи.

САРА ВУКЕЛИЋ-ИВОШЕВИЋ

— Мислим да бих опет урадила оно што сам урадила: удала сам се за неког да бих дошла у Америку... и жртвовала се као што јесам, претпостављам. Имала сам породицу за коју је требало живети. Али да се толико приближим самоубиству... то је знак питања. Радије бих некако исправила ту ситуацију. Дошла бих у Сједињене Америчке Државе и чинила исте ствари: радила, подизала породицу и помагала онима којима је помоћ потребна.

— Рецимо да могу поново да проживим свој живот. Прво бих имала гомилу деце, више од четворо, и пружала бих им љубав без обзира на то имам ли мужа или не. Онако како сам се ја борила — била је то пријатна борба. Нисмо знали одакле ће нам следећи долар доћи, али увек смо имали добру топлу храну на столу. Волела сам своју децу и она су волела мене, па је то био топао дом. Волела бих да сам имала више деце; волим велику породицу. Волела бих да моји унуци склопе бракове и изроде децу. Волела бих да будем прабаба.

— Да ми је муж поживео, не верујем да бисмо икад постигли оно што сам ја постигла због деце, зато што ја... како да кажем... хоћу да буде по моме. Да сам прекидала, мењала, не би ишло. Кад видим да ми добро иде са децом и да мојој деци добро иде, не желим нико да се меша у то. Онда увек нешто кочи човека. Не волим чак ни да људи мењају ствари око мене. Док год живим, нека нико ништа не мења. Ја ћу сама да мењам. Све хоћу да буде по моме. Можда је то моје погрешно али ја сам таква.

— Никога не бих охрабривала да поступи онако како сам ја поступила јер не знам да ли би радио онако добро како сам ја радила. Никога не бих охрабривала да се уда за старијег човека. Оно што сам добила за пет година брака довољно ми је било за следећих двеста година. Такође сам радила са коњима и колима, копала и обављала тешке послове али то је индивидуална ствар. Неко то може а неко не може. Моја сестра је највреднија особа која је икад рођена али она не би могла да ради ону врсту посла коју сам ја радила.

Рад са мушкарцима или за њих без обзира на то да ли у Европи терате запрегу или у Америци водите бифе зависи од начина на који се поставите. Мушкарци никад нису започињали тучу у мом локалу. Ако би се неко посвађао ја бих рекла: Хајде пустите то. Ви ме поштујете. Нећете се овде тући". И они би отишли на неко друго место.

— Строгост: то је моја природа. Бити строг и волети истовремено. Стварно сам била изненађена кад ми је моја радница једног дана рекла шта моја кћерка у Калифорнији каже: „Ја се још увек бојим мајке". Побогу, па она је жена, има троје деце, а каже да ме се још увек боји. Мислим да то није страх, него поштовање.

— Подизање деце током свих тих година била је највећа срећа у мом животу — уживала сам у томе, гледала их како расту. Кад су завршили школе, мислила сам да им више нисам потребна. Заиста сам се осетила изгубљеном. Мислила сам: „Боже, шта ћу да радим сада кад им више нисам потребна? Каква корист од било чега?" Заиста сам била спремна да дигнем руке од свега. Али, кад су почели да стижу унуци, као да сам наново постала мајка.

— Женама је данас тешко. Био је то благослов што сам одгајала децу у оно време. Човек мора да буде близак деци. Ако видите да неко дете из суседства поступа лоше, треба рећи његовим родитељима. Помоћи једном детету, велика је ствар. Мислим да ћу се, кад све ово завршим посветити деци.

— Шездесетих година било је немира, ствари су измицале контроли. Једног дана два младића су ушла у ресторан и разгледала га. Рекли су ми: „Како си све ово постигла?" Дала сам им милкшејк и казала: „Причајте, а ја ћу вас слушати. Шта вас гризе?" Рекли су: „Ви, белци сте... такви и такви. Како си дошла до овога?" Одговорила сам: „Сада ви слушајте. Схватам да је црнцима тешко. И мени је било. Звали су ме ‚доћош'. Чекала сам на посао четранест месеци, док су други, бели, црни, црвени добијали послове пре мене. Коначно ме је пословођа у фабрици запослио. Кад сам радила, радила сам за пет жена. Бојала сам се да ме не отпусте. То што ви млади радите, погрешно је, тако нећете никад ништа постићи. Ако доспете у затвор, па вас пусте, ко ће вам дати посао. Ја могу да вас запослим; дајем вам три недеље да очистите подрум". Нису се више никад вратили.

— Ја се потпуно разликујем од свих других у мојој породици Моји нећаци ме не разумеју. Једном су ми рекли: „Саро, ти си друкчија од свих нас заједно. Или си толико добра или си луда". Рекла сам: „Знам". Ја мислим друкчије, ја радим друкчије, ја чувам друкчије, ја волим друкчије. Била сам се заљубила у једног младог човека после мужевљеве смрти, али ствари се нису развијале добро. Само сам дигла руке од свега. Људи су ме питали зашто сам то урадила. Волела сам тог човека, али сам знала да није за мене. Знала сам то у свом срцу.

— Деца траже велике жртве. То је била моја жртва — одрећи се свог дома и младог човека кога сам волела. Нисам живела онаквим животом каквим млада жена жели да живи, али сам у овој земљи нашла све што сам желела да имам — рад, успех. Одавде сам такође могла да помажем својима. Моја писма никад нисам слала кући празна.

— Људи и кажу да, кад једном прекрстим руке, нико неће бити као ја. Ма хајде! Не волим кад људи кажу „нико". Откуда знају да неко неће бити десет пута бољи? Нико није толико важан. Све што се дешава овде, на овом углу, јесте чудо. Ја искрено у то верујем.

— Неки људи једва чекају да престану да раде. То је у реду јер имају право на то. Али не треба да постоји временско ограничење. Ја сам као запета пушка и знам шта радим. Зашто не бих могла да радим? Има људи који не желе да остаре. Они не желе да престану да раде. Верују да су готови ако се повуку. Знам како ми је недељом ако немам шта да радим. А замислите тако седам дана у недељи. Полудела бих.

— Религија ми је, више него било шта друго помогла да издржим. Сада говорим у име Саре Ивошевић, неискусне и необразоване девојке. Бог је добар према мени. Ако напустим ресторан, радићу нешто за цркву; све што треба да се ради: сакупљање новца, набављање стипендија за децу. Мој епископ ме је једном позвао да се закалуђерим; рекао ми је да бих била добра игуманија. Увек ми је то било у срцу. Не мислим да то учиним, али та врста рада увек ми је била у срцу. Никад нећу бити усамљена.

Дух ми помаже да идем даље ... добар дух. Кад ствари крену стварно лоше, одједном се у мени, таквој каква сам, нешто преломи. Кад ствари крену нагоре, ја се променим набоље. Не седим скрштених руку и не плачем. Не кажем да ће, ако је данас лош дан, и сутра бити лош. Покушавам да максимално искористим садашњост, и сутра ће бити добро, а и прекосутра. Тако ја примам ствари.

Ових последњих неколико година се толико тога нагомилало. Говорим себи: „Радићу и победићу ђавола; кунем се Богу, победићу ђавола". Радим суботом увече и уморим се. У недељу нисам више уморна. Ето тако. Мислим да уопште нећу моћи да устанем, а оно, као да сам спавала целог претходног дана, устанем лако. Невероватно. Ја водим посао и дајем сиромасима, а Бог даје мени. Тако човек побеђује ђавола. Бог му помаже.

— Кад бих знала датум своје смрти, последње дане провела бих са својом децом. Охрабривала бих их: „Поуздајте се у Бога. Радујте се бољем животу". Очекујем бољи живот. Ако га не будем нашла, силно ћу се разочарати. Волим да будем са децом, али има боље место на које треба отићи. Мислим да ме чека нешто дивно. Сви ће живети у миру, нико се неће туђи. Сви које сам познавала срећни су тамо.

— Желим да будем запамћена само као ја, Сара. Само као мајка, бака и сестра. Само Сара, нормална и мудра особа, вредан радник. Ни на који други начин. Данас се не осећам нимало друкчијом него кад сам гонила коње и кола и радила тешке послове на имању. Желим да ме памте као људско биће, хришћанку која воли Бога. У мојој природи је да волим људе.

РОДОСЛОВ

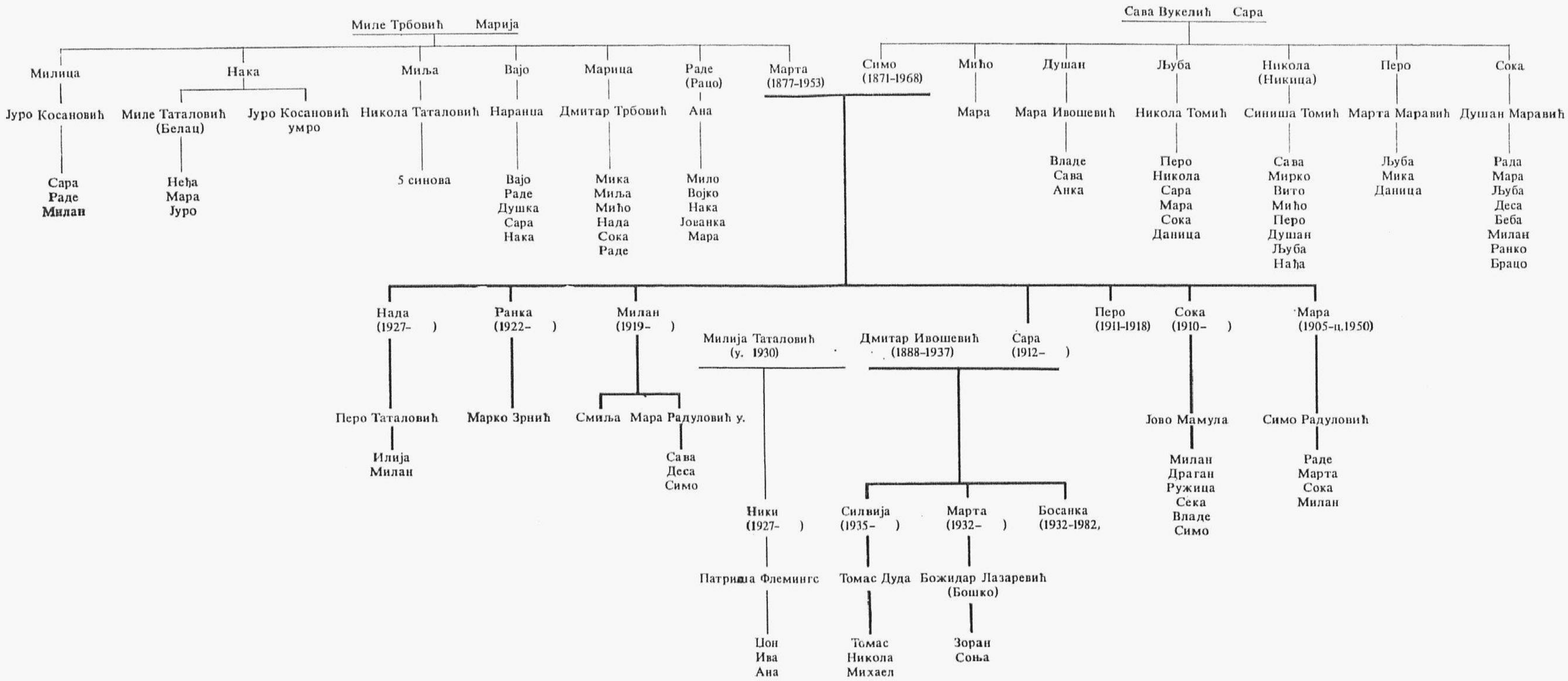
Миле Трбовић Марија
Милица
Јуро Косановић
Сара
Раде
Милан
Нака
Миле Таталовић (Белац)
Нећа
Мара
Јуро
Јуро Косановић умро
Миља
Никола Таталовић
5 синова
Вајо
Наранца
Вајо
Раде
Душка
Сара
Нака
Марица
Дмитар Трбовић
Мика
Миља
Мићо
Нада
Сока
Раде
Раде (Рацо)
Ана
Мило
Војко
Нака
Јованка
Мара
Марта (1877-1953)
Нада (1927-)
Перо Таталовић
Илија
Милан
Ранка (1922-)
Марко Зрнић
Милан (1919-)
Смиља
Мара Радуловић у.
Сава
Деса
Симо
Сава Вукелић Сара
Симо (1871-1968)
Мићо
Мара
Душан
Мара Ивошевић
Владе
Сава
Анка
Љуба
Никола Томић
Перо
Никола
Сара
Мара
Сока
Даница
Никола (Никица)
Синиша Томић
Сава
Мирко
Вито
Мићо
Перо
Душан
Љуба
Нађа
Перо
Марта Маравић
Љуба
Мика
Даница
Сока
Душан Маравић
Рада
Мара
Љуба
Деса
Беба
Милан
Ранко
Брацо
Перо (1911-1918)
Сока (1910-)
Мара (1905-ц.1950)
Јово Мамула
Милан
Драган
Ружица
Сека
Владе
Симо
Симо Радуловић
Раде
Марта
Сока
Милан
Милија Таталовић (у. 1930)
Дмитар Ивошевић (1888-1937)
Сара (1912-)
Ники (1927-)
Патрисија Флемингс
Џон
Ива
Ана
Силвија (1935-)
Томас Дуда
Томас
Никола
Михаел
Марта (1932-)
Божидар Лазаревић (Бошко)
Зоран
Соња
Босанка (1932-1982,

ЛИЧНА ИСПОВЕСТ ИСЕЉЕНИЦЕ САРЕ ВУКЕЛИЋ — ИВОШЕВИЋ

Лична исповест Саре Ивошевић из Питсбурга, у облику јединствене аутобиографије („необичније од романа"), појављује се с малим закашњењем и пред нашим читаоцима. Властити портрет успешно пређеног пута дат је без самоповлађивања и хвалисања.

Пожелевши да део свог досељеничког искуства, као зрнце мудрости, пренесе на будућа покољења и да тиме да свој прилог најављеној четиристогодишњици открића Америке, Сара Ивошевић је у зрелим годинама своја сећања и неке већ објављене интервјуе понудила Завичајноисторијској фондацији у Питсбургу, спремна да будуће издање финансијски помогне. Након тога, чак петоро истраживача бележило је Сарина казивања, сређивало грађу, да се 1987. године појави лепо опремљена књига под насловом: *Сара — живот, ресторан, рецепти.* Њена књига представља сопствено виђење двеју култура (опис животног пута од извесног ка неизвесном, од сиромаштва до мопућег богатства), а посвећена је рано преминулој кћери Босанки, док је предговор написала друга Сарина кћи Марта Лазаревић.

Каснија ауторкина жеља, изражена посредством професора Б. Купурдије, била је да се њена сећања појаве и на српском језику, при чему њена потпора за трошкове превођења није изостала. Књига Саре Ивошевић се у овом издању појављује у нешто сажетом обиму, али никако науштрб основног садржаја, и са насловом примереним нашем осећању исељеничке литературе.

Рођена (1912.) и одрасла у поткапелским Јагатићима у Дрежници, Сара Вукелић се као деветнаестогодишња девојка удала за земљака, удовца са тек рођеним сином, који се из Питсбурга накратко вратио да се поново ожени. И Са-

рин отац Симо и његова браћа радили су једно време у Америци. Веома рано (1937.) остала је без мужа, родивши му три кћери и одгајивши још двоје деце (посинка Никија и касније усвојеног малог Англосаксонца, Рециса). Исказала се као задивљујуће чврст и кроз сурови живот прекаљен човек.

За Србе некадашње граничаре, досељене на ову тромеђу у XVII веку и окружене Хрватима, велики свет су представљали Огулин и Америка. Сарини су имали две куће. Осим веома старе куће у брду, у близини пастирских „станова", дед Сава и Сарин отац подигли су поред пута и нову кућу, у „америчком стилу", са обавезном гостионом и продавницом мешовите робе. Њихова породична заједница важила је као врло имућна, а дед је у међуратно време био врло угледан грађанин у Дрежници. Од 1925. године, пилана у власништву Сариног стрица, била је значајан чинилац у привредном развоју насеља. Истовремено, развијао се у месту и политички живот, па је на пример Сарин отац Симо, демократа, био осумњичен за убиство из политичких побуда, и због тога најчешће боравио на страни. Док је постојала патријархална задруга Вукелића, дедин и бакин ауторитет почивао је на марљивости, доброј организацији и расподели послова, смишљеном улагању, благости и строгости за четрдесетак чланова кућног домаћинства. Сара, са даром запажања и виспрено, описује доживљено: целокупан начин живота у заједници (послове, дечји рад, исхрану, одржавање хигијене, народно лечење, обичаји из животног циклуса — строго поштовање удадбено-женидбеног редоследа и невестин плес на жеравици, култове), слогу и неспоразуме, све до поделе задруге. Нарочито истиче неупућеност женске деце у животна искушења, велику оптерећеност жена на селу (снаха — „најмлађи члан породичног домаћинства") и недостатак бриге о трудницама и породиљама. За време краткотрајног Сариног школовања, учење јој није било јача страна. Боравила је и једно време у Огулину, као помоћница у стричевој кући. У раном детињству, упознала је неке од моралних вредности: значај самоодрицања и неподлегања искушењима. Наочита и плаховита (џамбас), била је од најраније младости дрвокрадица и кириција (рабација), развргла је напречац веридбу са својом првом љубави, зарад понуде просца-удовца из Питсбурга.

Сара је дубоко доживела и потанко описала своје путовање у Америку које се завршило невеселим дочеком у чађавом и каљавом јужном Питсбургу. Сарине тешкоће у прихватању особеног животног стила, тако различитог од остављеног у завичају, и оне произашле из незнања језика, употпуњене су економском кризом и лошим особинама њеног знатно старијег мужа. У основи добричина, Ник се повремено опијао и западао у психопатска стања, тако да је с временом све више прижељкивала његову смрт, што се десило. Веровала је у предсказања, испољавала известан степен видовитости, налазила се на ивици понора и замало да подлегне самоубилачком нагону и одведе у смрт и децу и себе.

После мужевљеве смрти, Сара се с великим жаром упустила у животну борбу, настојећи да се докаже. Малим лукавством и ситном лажи, успева пре других да добије запослење у ливници и тог посла се грчевито држи, не напуштајући рад у посластичарници. Нешто касније отвара ресторан, расте јој углед у угоститељству и упоредо с тим јача људска завист, подметања и оптужбе, што успешно одбија. Живот посвећује послу и деци. У то време, земљаци у Питсбургу као и да не постоје, пријатељи и удварачи су Англосаксонци.

У васпитању деце руководи се ригорозним принципима. Настојала је и успела да их све одшколује. У животним судбинама деце има доста типичног за исељеничку средину: брак с партнерима другог етничког порекла, миграције из родитељске средине. Једна од Сариних близнакиња удала се за Србина који се доселио из Југославије, друга — Босанка остала је неудата, а Силвија се удала за католика. Посинак Ники се оженио девојком англосаксонског порекла. Нису сви ни остали у Питсбургу: Марта се с мужем Бошком Лазаревићем одселила у Њујорк, а Силвија у Калифорнију. Сарина књига у целини и посебно поглавље у њој посвећени су мајчиној мезимици Босанки, педагогу по занимању, доктору наука и писцу књига, експерту у мисији у Африци, оболелој од рака и прерано преминулој кћери.

С породицом која је, преживевши ратне строхоте, колонизована после рата у Војводини, Сара је била и остала веома везана. Родитеље је за живота материјално помагала

(оцу је купила кућу у Београду), сама је долазила и у посету слала децу. Помагала је и рођаке, али је у свему испољавала трезвен став, без претеране попустљивости и чежње за завичајем. За Америку се чврсто везала и само у њој видела своју будућност.

Сарин национални ресторан имао је своје почетке у снек-бару у којем се могла појести подгрејана супа из конзерве. Данас је то велики угоститељски објект у јужном Питсбургу, чији је власник и најважнији радник сама Сара. У свом ресторатерском послу руководила се трима принципима: добра јела, савршена чистоћа и услуга, чему је додала малу етнографску збирку и оркестар с нашом музиком. Ресторан још више добија на цени јер се овај део града, након уклањања прљаве индустрије, обнавља и улепшава у стилу викторијанске епохе.

Ограниченост средстава у припреми српског издања књиге, приморала нас је, нажалост, да изоставимо илустрације и Сарине рецепте српских и балканских јела (ћевапчићи, гибаница, зељаница, ајвар, чорбе и супе, паприкаш, сарминца од виновог лишћа, пуњене паприке, подварак, бурек, мусака, ћувеч, печења и шницле, лења пита и штрудла, палачинке, врућа ракија и кафа на српски начин, обавезно дрежнички грах с киселим купусом и палентом). Потписима испод 65 углавном приватних фотографија и цртежа по сећању, појачавају се контрасти две средине, препознатљиви иначе на сликама: лепота куће и сточарских станова у завичају према чађавим питсбуршким челичанама; породица у послератној Југославији и њена деца за време школовања у колецу и удате кћери с мужевима; најзад, Сара у народној ношњи у ентеријеру свог ресторана.

Сара Вукелић-Ивошевић, самоуверена и одлучна, строга према себи и другима, тврди да би опет одабрала мукотрпни пут од Јагатића до Питсбурга. Имала би више деце и опет их сама водила и упућивала у живот. Вредна и радна, још увек нема намеру да се повуче из посла, упркос пређеној операцији доброћудног тумора на мозгу. Као оптимиста опредељена је за најбоље могуће коришћење садашњег тренутка. Верује у запробни живот и има чврсту намеру да се једног дана закалуђери. Преостаје нам да верујемо да ће Сара Вукелић-Ивошевић и ту своју намеру остварити.

Душан ДРЉАЧА

Садржај

Библиотека Животопис — — — — — — — — 5
Предговор — — — — — — — — — — — — 7

ПРВИ ДЕО

Породица — — — — — — — — — — — — 9
Село — — — — — — — — — — — — 19
Девојаштво — — — — — — — — — — — 32
Просидба и брак — — — — — — — — — — 47

ДРУГИ ДЕО

Долазак у Америку — — — — — — — — — 59
Ник — — — — — — — — — — — — 68
Нови живот — — — — — — — — — — — 81
Деца — — — — — — — — — — — — 96

ТРЕЋИ ДЕО

Породица у Југославији — — — — — — — — 117
Првенче — — — — — — — — — — — 129
Сарин национални ресторан — — — — — — — 135
Сара Вукелић — Ивошевић — — — — — — — 147
Лична исповест исељенице Саре Вукелић-Ивошевић (написао Душан Дрљача) — — — — — — — 153

Наслов оригинала:
Sarah — Her Life, Her Restaurant, Her Recipes
Pittsburgh, 1987

Преводилац
Слободанка Глишић

Секретар уредништва
Марија Бокић

Лектор
Лепосава Жунић

ISBN 86-7587-009-4

Тираж: 600 примерака

Штампа
Г. П. „Просвета" — Београд

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929:3-055.2 Вукелић-Ивошевић С.

ВУКЕЛИЋ-Ивошевић, Сара

Од Јагатића до Питсбурга / Сара Вукелић-Ивошевић ; [преводилац Слободанка Глишић]. — Београд : Етнографски институт САНУ, 1992 (Београд : Просвета). — 157 стр. ; 21 cm. — (Библиотека Животопис ; књ. 1)

Превод дела: Sarah — Her Life, Her Restaurant, Her Recipes. — Тираж 600. — Стр. 7—8: Предговор / Марта И. Лазаревић.

ISBN 86-7587-009-4

а) Вукелић-Ивошевић, Сара (1912—)
4021516

Као добро нацртану слику два света исповести треба прихватити као опис животних прилика та два света, јер се кроз њих доста јасно уочавају разлике између патријархалног живота људи у једном пасивном јужнословенском простору и индустријског друштва једног савременог америчког града, где људи сваки свој покрет подређују пословности, иначе ће тешко опстати. Јасно се види разлика: први свет је јако међусобно емоционално везан, у другом — влада закон пословања, у њему је све рационално. Сара се врло брзо по доласку у Питсбург подредила моралу и ритму тог пословног света и живота, и у њему је она сва, и данас, на животном заласку. Са тог становишта — она је била у праву и у моменту када је са олакшањем чула да јој је умро муж, јер живот с њим није обећавао ништа добро будућности породице (која је Сари светиња), за њу се жртвује као да и даље живи у свом старом завичају. Овом књигом читалац ће бити обогаћен за макар једно ново сазнање: лепо ће видети разлику између уџерице и солитера.

Драго Ћупић